

La Garriga, juny | 2012

La dona a Roma (del segle IV aC al segle III dC)

Autora: Mercè Solé Baños

Directora del treball: Mònica Miró Vinaixa

Treball Final del Grau d'Humanitats

Juny de 2012

Aquest Treball Final de Grau d'Humanitat pretén ser un estudi interdisciplinari de la dona romana entre els segles IV aC i III dC.

Després de fer un repàs als principals aspectes de la família romana i als seus valors, nascuts d'una societat agrícola i de pastors, m'endinso en el món concret de les dones.

Primer presento dos prototipus de dones: la matrona romana, il·lustrada per Lucrecia, i la dona "llibertina", representada per Lèsbia, ambdues dones de l'alta societat romana

Posteriorment faig un recorregut pels oficis i les tasques que van fer possible que les dones poguessin treballar per sobreviure, en el cas de les llibertes i de les esclaves, i gaudir de més independència econòmica pel que fa a les dones de classes benestants.

Per acabar analitzo, dins de la l'univers religiós, el paper de les Vestals en la ciutat de Roma i el canvi de pensament que es produeix amb l'hel·lenització i amb l'expansió de l'Imperi.

Per realitzar el treball m'he basat en estudis monogràfics, que he volgut justificar i comprovar mitjançant la lectura i l'examen de fonts de l'època.

Paraules clau: dona, emancipació, matrona, llibertat, economia.

Índex

	Pàgina
1.Introducció.....	4
2.Objectius i justificació.....	6
3.Estat de la qüestió i marc teòric.....	8
La dona a Roma (del segle IV aC al segle III dC).....	12
4.La família romana.....	12
5. Models de dona a Roma.....	19
5.1 La dona tradicional (la matrona).....	19
5.2 La dona “llibertina”	24
6. <i>Labor matronalis</i> : les dones treballadores a l’antiga Roma.....	29
6.1 Empresàries, comerciants i altres oficis de les dones romanes.....	32
6.2 Les dones dels carrers de Roma i les esclaves.....	34
6.3 L’ofici més antic del món: les prostitutes.....	38
6.4 Metgesses, llevadores i dides.....	41
7. La religió romana i el paper de les dones.....	45
7.1 Cultes relacionats amb les dones.....	48
7.2 El sacerdoci de Vesta: unes dones diferents lligades al destí de Roma.....	50
7.3 Isis: la igualtat i el més enllà.....	53
8.Conclusions.....	57
9. Bibliografia.....	59
Glossari.....	63

1. Introducció

Fins a l'inici del segle XX no es va veure necessari escriure sobre la història de les dones, que havien estat un testimoni mut i invisible, ja que el seu legat i la seva presència, en els llibres i en els documents, eren minsos en comparació amb els dels homes. Des dels anys seixanta el feminisme ha anat reivindicant la "no invisibilitat" de la dona en la història. Gràcies als estudis de gènere que abracen diferents disciplines, cada cop són més nombroses les aproximacions interdisciplinàries a l'univers femení.

En les darreres dècades la història de la dona és investigada des dels diferents àmbits de les ciències socials, com l'antropologia, la sociologia, l'economia, la psicologia o la mateixa disciplina històrica, entre d'altres.

Amb aquest treball voldria analitzar els canvis que va experimentar la dona romana des les darreries de la República fins al començament del cristianisme (segles IV aC–III dC). Aquest període històric s'inicia, doncs, en una Roma tradicional on el prototipus de dona és la matrona, la dona fidel d'un sol home, que té cura dels fills i de la seva educació i que seua cada dia davant del teler per teixir la llana. És la noia casta i pura que en casar-se deixa la seva família per passar a la del seu marit (*casta fuit, domum servavit, lanam fecit*, "fou casta, tingué cura de la llar, filà la llana", diuen sovint els epitafis dedicats a aquestes dones). Com a prototip, Lucrecia (situada per Tit Livi entre el 535 i el 510 aC), l'esposa fidel, violada per Tarquini, que pren la determinació de suïcidar-se per mantenir l'honor de la seva família i el del seu marit. Malgrat ser forçada, se sent adúltera pel fet d'haver deixat de ser *univira* (dona d'un sol home); per a ella la violació representa la pèrdua de la *pudicitia*, virtut que per a la dona romana té el mateix valor que l'honor per als homes. L'època que contemplem té el seu final en una Roma on neix un nou arquetip de dona que lluita per exercir un paper en la societat, que és culta, que vol ser estimada i gaudir del sexe, que veu com el seu patrimoni es multiplica i treballa per aconseguir-ho, que cerca totes les estratègies perquè els seus fills siguin poderosos; una dona que no vol dependre dels homes, una dona que és independent. Un bon exemple n'és Clòdia (s. I aC), la Lèsbia del poeta Catul (s.

I aC), dona rica, culta, de l'alta societat romana; estimada apassionadament i odiada també terriblement per homes i dones.

2. Objectius i justificació

Lucrècia i Lèsbia seran presentades, doncs, com els models de dones romanes juntament amb altres fèmines que reclamaran els seus drets, com ara Hortènsia (s. I aC), la filla de l'orador Hortensi (114-50 aC), o com Cornèlia (190-121 aC), la mare dels Gracs, que educarà els seus fills i lluitarà per ells en quedar-se vídua jove.

Al costat d'aquestes dones de classe social alta que aconseguiran gaudir d'un bon patrimoni i arribaran a ser en certa manera independents gràcies al fet que invertiran els seus diners en negocis i indústries, trobem les "altres dones de Roma", la dona del carrer que ha de treballar per poder viure.

Totes aquestes dones també van ser protagonistes del dia a dia de Roma; les seves vides van canviar i es van transformar com les dels homes amb el pas del temps. La seva història, la podem entreveure en les obres dels historiadors grecs i romans, com per exemple en *Els orígens de Roma* (obra també coneguda com *Història de Roma des de la fundació de la ciutat*) de Tit Livi (59 aC-17 dC), en *La història de Roma* de Dionís d'Halicarnàs (78-50 aC), en les *Vides dels dotze Cèsars* de Suetoni (71-126 dC), en les monografies històriques de Sal·lusti (86 aC-?) o en els *Annals* de Tàcit (56-118 dC); també la podem intuir en la lectura dels diferents escrits de Cató (234-149 aC), en els tractats sobre agricultura de Columel·la (s. I) o en Sèneca (4 aC-65 dC) i Tertul·lià (160 dC-220 dC). Els poetes, Ovidi (43 aC-17 dC), Catul (segle I aC), Properci (57/46-15 aC) o Juvenal (47?-127 dC) també escriuen sobre les dones: les estimen, les odien o les parodien.

La cultura material, com l'epigrafia, constitueix també un gran llegat del món antic: ens dona testimoni de noms, fets i relacions d'una manera molt visual, enormement plàstica. Aquesta documentació permet de tenir més coneixements sobre els homes i les dones. Les protagonistes, en aquest cas, sovint són de classe benestant i mitjana però també conservem inscripcions i materials usats per la gent més humil o fins i tot pels esclaus. Aquestes fonts antigues seran les que donaran vida i nom a cada una de les dones presentades en aquest treball, les que ens portaran a entendre com eren i què

representaven en aquella societat, gairebé sempre des del punt de vista dels homes, que esdevenen així d'alguna manera els transmissors dels sentiments i de les emocions que van experimentar.

Per entendre tota aquesta informació he hagut d'aprendre què era Roma, què hi passava i què representava per a la resta dels habitants d'aquell món, ja que al llarg del estudis d'Humanitats no aprofundim en cap moment històric concret, bo i tractant-los tots de manera panoràmica, general. Per començar a situar-me en la societat romana vaig llegir els treballs de Pierre Grimal, llatísta i especialista en història antiga, *Historia de Roma* (2005) i *La vida en la antiga Roma* (1993). Per endinsar-me en el món de la dona vaig seguir, d'aquest darrer autor, amb *El amor en la antigua Roma* (2011) i, a més, amb el volum dedicat a la prehistòria i al món de l'antiguitat de la *Historia mundial de la mujer* (1973). També em va resultar útil l'obra *Diosas, ramera y esclavas* de l'antropòloga Sarah B. Pomeroy.

3. Estat de la qüestió i marc teòric

En un principi vaig trobar interessant treballar els casaments, què representava per a les noies sortir de la seva família, les cerimònies del matrimoni, la vida de les dones un cop casades, el fet de quedar-se vídues o el concubinatge. A entendre tots aquests aspectes va ajudar-me molt la lectura dels llibres i articles d'Eva Cantarella: *La mujer romana* (1991), *La calamidad ambigua* (1996), *Pasado próximo. Mujeres romanas de Tácita a Sulpicia* (1997).

He anat treballant diferents aspectes de la família romana patrícia, com ara el paper del *pater familias*, que tenia potestat sobre totes les persones de la línia familiar en els primers temps de la República i que es va anar diluint al llarg dels anys.

També he analitzat les diferents formes de matrimoni: el més antic, *cum manu*, en el qual la dona deixava de formar part de la seva família biològica per passar a la del seu marit; i, a partir del s. II aC, els matrimonis *sine manu*, que permetran que la dona deixi de dependre del marit i segueixi formant part de la seva pròpia família, fet que va fer possible que moltes dones gaudissin de grans riqueses a les acaballes de la República i a principis de l'Imperi.

Les transformacions dels darrers segles de la República van comportar canvis en la concepció del matrimoni: esdevingué molt més freqüent el matrimoni *sine manu*. Les dones de les classes altes van gaudir de més independència, tot i que la dona seguia essent un instrument de procreació en benefici de l'Estat i de les aliances polítiques. Els matrimonis eren cada cop més breus, el divorci era habitual, pel bé de les relacions polítiques.

En aconseguir tenir més independència econòmica les dones van poder exercir un paper més representatiu en la vida econòmica. Així, van invertir en les indústries i en comerços. Aquesta activitat laboral va despertar-me la curiositat per saber en quins oficis i treballs havien participat les dones romanes, les més riques que tenien béns per invertir i les llibertes i esclaves que treballaven per poder sobreviure.

La bibliografia sobre els oficis de les dones a Roma s'ha basat més en articles especialitzats que en estudis de caràcter generalista. A tall d'exemple, puc esmentar els següents: "Qualche considerazione sul lavoro femminile a Pompei", d'Eva Cantarella; "*Medica, obstetrix, nutrix*: les femmes dans les métiers médicaux et paramédicaux dans l'antiquité grecque et romaine", d'Athéna Dimopoulou; "Mujer, comercio y empresa en algunas fuentes jurídicas, literarias y epigráficas", de Carmen Lázaro; o "Esclavas, semilibres y libertas en época imperial: aspectos sociojurídicos", de José Pérez, tot i que també m'ha resultat valuós en informació el llibre *El comercio, los negocios y las finanzas en el mundo romano*, de Manuel J. García.

El tema central del treball són els canvis en la vida de les dones romanes, sobretot de l'alta societat, entre els segles IV aC i el III dC.

A principis del segle II aC es comencen a intuir canvis a Roma, canvis nascuts de les profundes transformacions econòmiques, socials i polítiques i de les influències de Grècia i Orient.

Autors com ara l'historiador Tit Livi (59 aC-17aC) i altres autors satírics com Juvenal (47 dC-127 dC) atribueixen la degradació de la població romana a l'aparició del luxe hel·lenístic. Van proliferar les riqueses, les joies, les obres d'art, el gust per beure i la disbauxa per cercar el plaer. S'atemptava contra la *pudicitia*, tan preuada per Lucrècia, i, en definitiva, contra les bones maneres ancestrals.

La principal causa de tots aquests canvis, cal cercar-la en el context de la Segona Guerra Púnica; es tracta d'un conflicte que va fer trontollar Roma i els romans, que no s'acabaven de creure la proximitat d'Aníbal (247 aC-183 aC) a la seva ciutat: el sis per cent de la població va desaparèixer, els camps van ser arrasats, molts membres del Senat foren morts. El país sencer va quedar arruïnat.

La manca d'homes i les grans pèrdues de l'exèrcit havien permès una major llibertat a les dones i un nou poder, sobretot econòmic. Quan l'any 215 aC les derrotes d'Aníbal van dur el pànic a Roma, els polítics, per tal de poder recuperar-se, van votar la Llei Òppia, que pretenia eliminar les manifestacions

externes de les dones que cada cop posseïen més patrimoni i riqueses. Les dones es van revoltar i van sortir al carrer en senyal de protesta. Cató va acusar els homes de no saber controlar les dones a casa, del fet que arribessin a sortir al carrer. Es començava a entreveure la pèrdua de poder dels homes dins la família i “l’emancipació” de les dones.

Cató el Censor (234 aC-149 aC), que lloava la frugalitat, la senzillesa l’austeritat i la continència, va defensar la llei i va reprovar aferrissadament la conducta de les dones, contrària als bons costums. Exposà aleshores els perills que representaven el luxe i l’ostentació. Va aprofitar l’avinentsa per censurar els marits i magistrats que no havien sabut mantenir l’ordre a la ciutat, ni fer-se respectar en les seves llars. En els seus discursos, Cató insistia que els diners s’havien apoderat de Roma, que moltes dones, en gaudir-ne, començaven, d’alguna manera, a tenir un poder que fins feia poc era reservat al homes: “Tan bon punt [les dones] hauran començat a ser iguals, seran superiors.”¹

Anys més tard, el 169 aC, Cató tornava a defensar una llei, la llei Vocònia, referida al testament dels més rics, per evitar l’acumulació de fortunes femenines. En concret, la llei limitava l’herència màxima que podien percebre les dones.

Els canvis en les creences religioses explicables, en part, per l’arribada de noves religions de Grècia i d’Orient van fer trontollar els fonaments del *mos maiorum*, la tradició ancestral, de manera que provocaren modificacions profundes en les mentalitats.

La derrota d’Aníbal va ser l’inici de l’expansió de Roma: en mig segle els romans es van convertir en els amos de Grècia i de l’Àsia fins a Síria.

Roma va canviar, la ciutat arrasada va començar a brillar. El diner i el luxe es van fer els amos. A les fortunes tradicionals basades en les terres, es van imposar fortunes immobiliàries que sovint desapareixien ràpidament per la disbauxa.

¹ Argumentació de Cató (195 aC), oposant-se a la derogació de la *Lex Oppia*, recollida per Tit Livi a *Història de Roma* 34, 3.

El desig i l'exotisme van provocar que es desenvolupés el comerç marítim i altres activitats, en què sovint participaven les dones, que duien a enriquiments ràpids, mentre que la terra i l'agricultura perdien, juntament amb els seus principis morals, la primacia d'antuvi. Els grans terratinents i les seves famílies s'estimaven més viure a Roma, i es limitaven a visitar les seves propietats de tant en tant. A la ciutat se cercava el luxe i l'oci (*otium*).

L'hel·lenisme es va anar apoderant de Roma però no sols ho féu el gust per l'oci, sinó que també les reflexions teòriques pròpies del pensament grec s'anaren introduint en la societat romana, sense que per això s'hagués de renunciar, en principi, als valors propis. El món estava canviant, i també ho feien els habitants de Roma, homes i dones, però, sobretot, les dones.

LA DONA A ROMA (DEL SEGLE IV AC AL SEGLE III DC)

4. La família romana

En els primers temps de la República el grup familiar s'organitzava al voltant del *pater familias*, que gairebé gaudia d'un poder il·limitat, de manera que podia fins i tot decidir sobre la vida i la mort dels membres de la família. Jurídicament, tot allò que formava part d'una família estava sotmès a l'autoritat del *pater familias*: d'ell depenien totes les persones del grup familiar, els esclaus i els *clientes*. La *familia* també abraçava les *res mancipii*, les propietats i béns materials indispensables per al funcionament de la casa

L'*agnatio* era el vincle de parentiu més estret conegut pels romans: estava format pels descendents biològics per línia masculina i la dona que havia passat per *manus* a la família del marit, a més dels fills adoptats.

L'autoritat del *pater familias* sobre els seus descendents es denominava *patria potestas*, i li atorgava un poder absolut sobre tots els membres de la família: podia decidir si un nadó seguia vivint, tenia dret sobre la vida i la mort de tota la família i era el propietari de tots els béns. L'autoritat del *pater familias* va ser modificada pels canvis de costums durant la República i per llei durant l'Imperi.

La *manus* era el poder del marit sobre la seva esposa i la dels seus descendents; la *patria potestas*, a la qual estaven sotmesos tots els descendents, tant homes com dones, i la *dominica potestas* sobre els esclaus i esclaves eren institucions potestatives i perpètuas que duraven tota la vida del *pater*. Quan moria s'alliberaven de la *patria* els descendents directes, és a dir, els fills i els fills dels fills, si el pare natural havia mort abans. Tots els altres passaven a estar sota la *potestas* d'aquests, nous *patres familias*.

La diferència entre la *manus* i la *patria potestas* es recolzava en el fet que la primera era una relació legal basada en el consentiment de la part més feble, mentre que la segona era una relació natural independent de tota llei d'elecció.²

² Johnston, H.W., 2010: 29.

El primer poder que tenia el *pater familias* en la vida d'una persona era el de "l'exposició". En el moment de néixer, els nens o les nenes eren dipositats als peus del *pater*, que podia triar si alçava la criatura, la qual cosa volia dir que l'acceptava en la *familia*, o la deixava a terra, fet que en representava el rebuig. Quan es tractava d'una nena, el pare que no volia exposar-la havia d'ordenar explícitament que fos alimentada; en cas de no fer-ho, moria de gana; als nens els quedava una oportunitat de sobreviure. Ròmul va establir que els romans que exposessin els fills mascles i la primera filla fossin castigats amb la confiscació de la meitat del patrimoni. La raó era que no volia que la població disminuís i una filla era necessària per a la reproducció i, doncs, per a la perpetuació de la nissaga o *gens*.

Les filles exposades que salvaven la vida podien ser una bona inversió econòmica. De petites, es feien servir per als treballs domèstics, de joves es podien vendre per a fer-les servir com a esclaves o prostitutes.

El paper de l'home era el de protector i administrador dels béns: la seva vida social es desenvolupava fora de la llar, en l'esfera pública. Les dones, un cop casades, eren les mestresses de la casa (*matronae*), s'encarregaven de tots els afers de la vida domèstica i de l'administració de la llar. Tenien cura dels fills, les que gaudien de bona situació econòmica amb l'ajut de les dides i els esclaus; elles eren les encarregades de transmetre els valors del poble romà als seus descendents, de manera que exercien un paper molt important en l'educació i en la formació de la mainada, els futurs ciutadans romans.

La llei romana obligava totes les dones a estar sota la custòdia d'un home, ja que es considerava que l'ésser femení era dèbil tant físicament com mentalment: "Els antics romans van voler que les dones, encara que fossin adultes, estiguessin sota tutela a causa de la seva lleugeresa d'esperit, llevat de les verges vestals".³ Durant la infantesa, la nena estava sota el domini de l'home de més edat de la família, el *pater familias*; un cop casada, del marit i, en cas de no tenir ni pare ni marit, d'un tutor.

³ Llei de les XII Taules V, 1 (any 450 aC).

La nena romana rebia la mateixa formació que els nens. Sabia llegir i comptar i aprenia a recitar versos. Però, si bé els nois s'ensinistraven en el funcionament de les armes, les noies s'exercitaven en el filat i el teixit de la llana per fer la roba dels homes de la casa. Durant molts segles la mestressa de la casa i les seves filles no van deixar que ningú més s'encarregués d'aquesta tasca. Sembla que aquest costum va sobreviure fins a principis de l'Imperi. A casa d'August (63 aC-14 dC) era la seva filla Júlia (39 aC-14 dC) l'encarregada d'aquesta feina, considerada un orgull per la dona romana.

Sovint la nena acabava el seu aprenentatge a casa del marit, ja que les lleis autoritzaven el matrimoni a partir dels dotze anys: aquest límit d'edat va ser imposat pels juristes per reaccionar contra una tendència tradicional a casar les filles quan eren encara nenes, impúbbers⁴.

El *pater familias* era l'encarregat de concertar el matrimoni de les filles i decidia de quina manera havien de passar a formar part de l'altra família, és a dir, si quedaven sota potestat de la família del marit o si, en canvi, restaven sota la seva pròpia. La núvia, per tant, no tenia res a dir en decidir-se quin seria el seu marit. Comptava ben poca cosa tret de la presentació de la seva castedat. Catul (segle I aC), escriptor de l'època tardorepublicana, se'n fa ressò en aquest poema:

"I no cerquis, verge, cap lluita contra el marit;
no és adequat lluitar contra aquell al qual el teu pare
va oferir-te d'acord amb la mare; i cal obeir-los.
No és tota teva la virginitat, en part és del pare;
una terça és del pare, a la mare n'hi escau una terça,
sols l'altra terça et pertany. No pretenguis lluitar contra dos.
Els atorgaren al gendre els seus drets juntament amb el dot".⁵

La noia romana era promesa com esposa essent encara una nena, en una cerimònia anomenada *sponsalia*, amb tot un seguit de ritus, entre els quals hi

⁴ Grimal 1973: 354.

⁵ Catul, *Poemes* 62, 59-65.

havia el de fer entrega a la noia d'un anell que es posava en el dit anular de la mà esquerra, d'on els romans creien que sortia un nervi que anava al cor. D'aquesta manera quedava unida al seu futur espòs a qui ja havia de ser fidel.

Si el matrimoni era *cum manu*, la noia entrava a formar part de la família del marit com si fos una filla, o una nova propietat; en cas de ser *sine manu* seguia formant part de la del pare.

Si el marit era *sui iuris*, és a dir, jurídicament independent, la dona passava sota la potestat del marit; si no era així, restava sotmesa al *pater familias* del marit, i també totes les seves propietats. Si no tenia propietats, el pare oferia un dot, que passava a la família del marit, tot i que havia de ser retornat en cas de divorci.

El matrimoni romà no constituïa un contracte ni jurídic ni social, no necessitava cap mena d'acte legal per a poder ser vàlid: era un acord entre dues famílies que inicialment no requeria testimonis, ni tampoc cap contracte escrit, ni la presència de la parella. Només amb la convivència de l'home i la dona amb capacitat natural i jurídica, és a dir, que fossin lliures, amb el desig de la unió en matrimoni i el fet que fos visible davant de la societat, aquesta voluntat mútua era suficient per entendre la unió com a matrimoni. En els primers segles de la República el matrimoni representava el pas de la noia de la *patria potestas* del pare a la *manus* del marit. La cerimònia del matrimoni era una manera de donar publicitat a l'enllaç i perquè des del punt de vista de la religió es prenguessin totes les precaucions necessàries per tal que fos una unió favorable i fecunda. El fonament jurídic del matrimoni es basava en l'*affectio maritalis*, el mer consens afectiu i continu entre els cònjuges.

Entre els ritus que tenien lloc en un matrimoni hi havia el de la unió de les mans dretes dels esposos (*dextrarum iunctio*). Es tractava d'un acte de *fides* que unia ambdós cònjuges per seguir un destí conjunt. La *fides* consistia en el respecte a la paraula donada, al compromís. Era una obligació que constituïa un element essencial en la moral social romana.

El prometatge (o esposalles) se celebrava en una cerimònia en què intervenien els caps de família (*patres*) dels futurs promesos per definir els acords, uns acords que tenien validesa legal i podien ser reclamats davant del jutge.

Abans de les XII Taules (lleis promulgades cap al 450 aC) l'esposa podia passar a la nova família *cum manu* de tres maneres: per dues cerimònies formals de matrimoni com la *confarreatio* i la *coemptio* (venda simulada); o bé per *usus* (cohabitació contínua durant un any).

La *confarreatio* consistia en el repartiment entre els dos esposos d'una coca d'espelta en una cerimònia dedicada a Júpiter Farri, en presència del gran pontífex, cap de la religió de la ciutat, del flamen de Júpiter, i de deu testimonis més. S'oferia també a Ceres, la deessa del blat, el sacrifici d'una truita de riu. Aquesta cerimònia, com diu Gai en les *Institucions*⁶, va quedar reservada per al matrimoni del Flamen Dialis, un dels sacerdots més importants.

La *coemptio* tenia un caràcter més econòmic. Cinc testimonis eren suficients per garantir la compra simulada de la nova esposa.

El matrimoni per *usus* es basava en una antiga regla del dret segons la qual tota persona que hagués gaudit d'un bé durant un any es convertia en propietària d'aquest. Així, un any de cohabitació legitimava la unió i el dret de "propietat del marit" sobre la seva dona. Només l'absència de la dona durant tres nits consecutives trencava l'*usus*. D'aquesta manera s'impedia que el marit adquirís la *manus* de la dona: la introducció de la *usurpatio trinoctii* representa la primera manifestació de la pèrdua de la importància de la *conventio in manum*.

El matrimoni *cum manu* va deixar de ser el més habitual a mitjan segle V aC per esdevenir excepcional, i es creà el matrimoni *sine manu*. A partir d'aquest moment les dones es casaven sense perdre el vincle agnàtic amb les seves famílies d'origen (és a dir, *sine manu*). Amb aquest canvi no es pretenia alliberar la dona, sinó instituir un règim conjugal més subtil que el que hi havia fins aquell moment. Segons Pierre Grimal⁷ el matrimoni *sine manu* (del qual es

⁶ Gai. Iust. 1.112.

⁷ Grimal 1973: 352.

dóna testimoni per primera vegada en temps de la promulgació de les XII Taules) es troba relacionat amb l'autorització donada per la *Lex Canuleia* (445 aC) de poder realitzar matrimonis “desiguals”, entre gent que pertanyia a famílies patrícies i plebees. Amb aquesta llei les famílies patrícies podien veure el seu patrimoni minvat a favor de les famílies plebees, la qual cosa podia comportar greus conseqüències en l'equilibri de l'ordre. Amb el matrimoni *sine manu*, el pare de la noia patrícia quedava com a tutor legal d'ella, i garantia els seus béns; a la mort del pare la funció de tutela quedava en mans del germà gran o del parent *agnat* més proper. D'aquesta manera es garantia la integritat del patrimoni: l'usdefruit pertanyia a la filla i així disposava del patrimoni d'una manera més lliure. Les dones, però, no podien ser les titulars del seu patrimoni, tot i no estar lligades al *pater familias* o a la *manus* del marit; en aquests casos la tasca d'administrador requeia en un tutor, ja que, segons Ciceró (106 aC-43 aC) i Gai (mitjan s. II dC),⁸ les dones eren lleugeres d'esperit i no estaven prou capacitades per administrar-se. Ciceró ho explica amb aquestes paraules: “En efecte, moltes normes excel·lents, establertes ja abans, foren en la seva major part alterades i deformades per l'astúcia dels juriconsults. Els nostres avantpassats volgueren que les dones, a causa de la seva feblesa de discerniment, estiguessin sota la potestat d'uns tutors[...]”.⁹ En època tardorepublicana i molt especialment durant el període imperial la dona preferia mantenir-se sota la *potestas* del propi pare, l'autoritat del qual es trobava en aquells moments molt afeblida, abans de dependre del seu espòs.

Els pares de família deixaven escrit en el seu testament el nom de l'home que desitjaven que exercís la tutela sobre les seves filles un cop ells fossin morts. En el cas que el pare morís sense testament es designava un tutor agnàtic per part de la família del pare. El parer del tutor va anar canviant al llarg dels segles. A mesura que les dones adquirien més autonomia el tutor es limitava cada cop més a realitzar negocis jurídics i no econòmics: “Amb prou feines es pot trobar alguna raó de pes que ens persuadeixi del fet que les dones en edat adulta hagin d'estar sota tutela: car el que vulgarment es creia, és a dir, que en general es deixen enredar per la seva lleugeresa d'esperit i que per això resulta

⁸ Gai, *Instituciones*, 1, 144.

⁹ Ciceró, *Discursos*, *Defensa de Luci Licini Murena*, 12, 27.

just que siguin dirigides per l'autoritat dels seus tutors, és més una raó aparent que no pas vertadera, ja que, en realitat, les dones adultes tracten els seus negocis per compte propi i hi ha casos en què el tutor interposa la seva autoritat per mer formalisme, i amb freqüència també autoritza actes contra la seva voluntat forçat pel pretor".¹⁰

¹⁰Gai, *Institucions* 1, 190 (mitjan segle II dC).

5. Models de dona a Roma

5.1 La dona tradicional (matrona)

La República romana va cercar els seus referents en els fets i les gestes dels grans herois. En constitueix un bon exemple Lucrecia, situada per Tit Livi i Dionís d'Halicarnàs al segle V aC, prototip de dona virtuosa. Lucrecia és presentada com una dona dedicada exclusivament a la llar, fidel al seu espòs, que vetlla per conservar una reputació de dona casta i honesta i que a més posseeix una gran bellesa: «Tarquini assetjava la ciutat dels ardeatins amb el pretext que acollia els fugitius de Roma i els ajudava a tornar; però la veritat era que s'hi havia alçat en contra per la seva riquesa, car es tractava de la ciutat més pròspera d'Itàlia. Atès que els ardeatins resistien valerosament i el setge es perllongava molt de temps, tant els romans acampats, cansats per la durada de la guerra, com els de la ciutat, esgotats pels impostos, estaven disposats a rebel·lar-se quan saltés la més mínima guspira. En aquest temps, Sext, el fill gran de Tarquini, enviat pel seu pare a una ciutat anomenada Col·làcia per a dur-hi a terme algunes gestions militars, es va allotjar a casa del seu parent Luci Tarquini, conegut com a Col·latí. Fabi afirma que aquest home era fill d'Egeri, sobre el qual ja he donat informacions anteriorment, que era nebot del primer Tarquini rei de Roma i que, nomenat governador de Col·làcia, pel fet de viure en aquesta ciutat rebia el sobrenom de Col·latí i va deixar aquest àlies als seus descendents [...]. Doncs bé, resulta que Col·latí es trobava aquells dies en el campament, però la seva dona romana, filla de Lucreci, un il·lustre baró, va acollir Sext amb tots els compliments, com corresponia a un parent del seu marit, amb gran sol·licitud i amabilitat. Sext va tractar de seduir aquesta dona, que era la més bella i prudent de les dones de Roma, car ja des de feia temps tenia aquest desig cada vegada que s'allotjava a casa del seu parent, i aleshores va creure trobar l'ocasió apropiada. Després del sopar es va posar al llit i va esperar gran part de la nit. Quan va pensar que tots dormien, es va aixecar, va anar a l'habitació en la qual sabia que dormia Lucrecia i, sense que ho advertissin els esclaus, els quals, apostats al costat de les portes de l'habitació, dormien, va entrar amb una espasa. Llavors es va col·locar al costat del jaç, i la dona, despertant-se en escoltar el soroll, li va preguntar qui era. Ell li va dir el seu nom i li va ordenar que guardés silenci i romangués en l'habitació, amenaçant-

la de mort si intentava fugir o cridar. Després d'espantar la dona d'aquesta manera, li va presentar dues alternatives i li va demanar que triés la que preferís: una mort deshonrosa o una vida feliç. "Car, si consents, va dir, a concedir-me els teus favors, et faré la meva dona i regnaràs amb mi, ara en la ciutat que m'ha donat el meu pare i, després de la seva mort, sobre els romans, els llatins, els tirrens i altres pobles sobre els quals ell governa, perquè sé que heretaré el regne del meu pare, com és just pel fet que sóc jo el seu fill gran. Però quina necessitat hi ha que t'expliqui tots els béns de què gaudeixen els reis i que tu compartiràs amb mi, si els coneixes perfectament? En canvi, si, per salvar la teva virtut, tractes d'oposar resistència, et mataré, i després occiré també un dels criats, col·locaré junts els vostres cossos i diré que et vaig sorprendre mentre realitzaves una acció vergonyosa amb l'esclau, i que jo mateix em vaig encarregar de venjar l'honra del meu parent, de manera que la teva mort serà indigna i deshonrosa, i el teu cos no rebrà sepultura ni cap altre dels honors acostumats". Després de repetir insistentment les seves amenaces i les seves súpliques i de jurar moltes vegades que deia la veritat pel que fa a les dues opcions, per por de la vergonya que envoltaria la seva mort, es va veure forçada a cedir i a permetre-li portar a terme el que pretenia. Quan es va fer de dia, Sext va tornar al campament després d'haver satisfet el seu malvat i funest desig. Lucrecia, que no podia suportar el que havia passat, vestida de negre i amb una espasa amagada sota la roba, va marxar a Roma tan ràpidament com va poder, sense dir ni una paraula a aquells que la saludaven al seu pas, ni respondre res als que li preguntaven què li havia succeït, consirosa, amb el cap cot i amb els ulls plens de llàgrimes. Quan va entrar a casa del seu pare, on casualment hi havia també uns parents, va caure als seus peus, es va abraçar als seus genolls i va plorar sense dir paraula fins que el seu pare la va aixecar i li va demanar que li contés el que havia passat. "Pare, va dir, vinc a tu com a suplicant, car he estat víctima d'un ultratge terrible i irreparable, per a demanar-te que em vengis i que no miris amb indiferència que la teva filla hagi sofert alguna cosa pitjor que la mort". Ell, igual que tots els presents, es va quedar perplex i li va demanar que digués qui l'havia ultratjat i de quina classe d'ultratge havia estat objecte. "Aviat escoltaràs les meves desventures, pare, va dir, però primer concedeix-me aquest favor que et demano: convoca tots els amics i parents que puguis perquè escoltin de mi, que sóc qui ho ha sofert, i no d'uns altres, aquest esdeveniment terrible. Quan coneguis la vergonyosa i horrible

violència a què m'he vist sotmesa, decideix amb ells de quina manera ens venjaràs, a tu i a mi; i no deixis passar gaire temps”.

Quan, davant la seva crida urgent i precipitada, es van congregar en la casa els ciutadans més assenyalats, com ella demanava, els va relatar des del principi tot el que havia succeït. A continuació, després d'abraçar el seu pare, de suplicar-li repetidament a, ell i als qui eren amb ell, i de demanar als déus i a les divinitats que li concedissin una ràpida partença de la vida, treu l'espasa que duia oculta sota els vestits i, amb una sola punyalada, es va travessar el pit fins arribar al cor [...] Tan terrible i digne de compassió els va semblar aquest fet als romans presents, que una veu unànime va sorgir de tots ells: preferien mil vegades morir per la llibertat a permetre aquests abusos dels tirans.»¹¹

Lucrècia estava tan espantada per l'amenaça de Tarquini de matar-la al costat de l'esclau nu en el llit, que es va sotmetre a ell. Tot i que va ser violada, ella considerava que era adúltera; és per això que va prendre la determinació de suïcidar-se per mantenir l'honor de la seva família i del seu marit. Les paraules de Lucrècia escrites per Tit Livi ens mostren el valor que té l'honor de la matrona romana:

«“No. Com pot estar bé una dona quan ha perdut l'honor? Al teu llit Col·latí hi ha rastres d'un altre home; d'altra banda, el meu cos ha estat profanat, però la meva ànima és innocent; la mort me'n serà testimoni: Doneu-me la mà dreta i la paraula que l'adúlter serà castigat. Ell és Sext Tarquini que, la nit passada, enemic en comptes d'hoste, amb violència i armat, se'n va portar un plaer funest per a mi i per a ell, si vosaltres sou homes”.

Tots, un darrere l'altre, li donen per torn la paraula; consolen la desesperació de la seva ànima fent recaure la culpa del delicte en el malfactor i no en la víctima. Li diuen que és la ment la que comet les faltes, no el cos i que no hi ha culpa on no hi ha intenció. Ella contesta:

¹¹ Dionís d'Halicarnàs, *Història de Roma* 4, 64-67.

“Vosaltres veureu el que es mereix: jo, encara que m’absolc del pecat, no m’allibero del càstig; cap dona sense honor podrà viure amb l’excusa de ser com Lucrecia.”¹².

Valeri Màxim també fa referència a la castedat de Lucrecia i a Virgínia, la filla de Virgini: “Lucrecia és el primer model de castedat del poble romà. El seu esperit viril es va tancar en un cos de dona per un error del destí. Violentada per la força per Sext Tarquini, fill del rei Tarquini el Superb, després d’haver denunciat, davant el consell de la seva família, amb paraules plenes d’indignació, la injúria que amb ella havia estat comesa, se suïcidà, fent ús d’un punyal que tenia amagat sota el vestit. Aquesta mort tan valerosa oferí al poble romà l’oportunitat per canviar el règim monàrquic pel republicà. Virgini, plebeu de naixement, però patrici d’esperit, per tal que la seva família no es contaminés amb una infàmia, no perdonà ni la seva pròpia filla. En efecte, quan hagué vist que el decemvir Api Claudi anhelava amb totes les seves forces la violació de la noia, la portà al fòrum i allí mateix la matà, ja que preferí ser l’assassí d’una filla pura abans que ser el pare d’una filla deshonorada.”¹³

Lucrecia, matrona romana, unida en legítim matrimoni a una persona de la seva mateixa condició social, dedicada en exclusiva a les seves tasques domèstiques, té el comportament que s’espera i es desitja d’una dona de la seva classe. És el model de dona discreta, transmissora i conservadora dels costums dels avantpassats, dels valors familiars, que passa de la casa del pare a la de l’espòs, a qui és fidel, que vetlla per la seva reputació, a qui no agrada sortir de casa seva, i que té cura de l’educació dels seus fills. Orgullosa, per tant, de ser mare i esposa.

Lucrecia serà per a Roma i per a Occident símbol de la castedat, del pudor, de la fidelitat i de la puresa. Té una concepció pròpia de l’honor, diferent a la dels homes. Als ulls d’ells, ella no és culpable, ja que ha estat forçada: ella, en canvi, considera que els seu cos i el seu esperit són una mateixa cosa i que la

¹² Tit Livi, *Els orígens de Roma* 1, 58.

¹³ Valeri Màxim, *Dits i fets memorables* 6, 1-2.

deshonra afecta tant l'un com l'altre.¹⁴ La castedat, la *pudicitia*, és per a ella el mateix que l'honor per als homes.

La literatura romana també esmenta com a exemple de dona romana Cornèlia (s. II aC), la mare dels Gracs, de la qual es destaca la fortalesa i la fermesa, alhora que se'n lloa el fet d'haver tingut molts fills, dotze en total, i que, per mantenir-se fidel a la memòria del seu marit, no es tornés a casar. Cornèlia és va mantenir vídua, va ser dona d'un sol home (*univira*) i va consagrar-se a l'educació dels fills. Els va procurar mestres eminents en obrir les portes de casa seva al cercle dels Escipions, grup d'intel·lectuals encapçalat pel seu gendre Escipió Emilià (185 aC- 129 aC).

Sèneca (4 aC- 65 dC) la lloa per l'enteresa i pel valor demostrat en perdre deu dels seus fills. Ella considerava que els fills eren les seves joies més preuades: «Una matrona de la Campània, que s'hostatjava a casa de Cornèlia, la mare dels Gracs, li mostrà les seves joies, les més riques que en aquell temps hom podia imaginar. Cornèlia, per la seva banda, l'entretingué amb la conversa, fins que els seus fills van tornar de l'escola. Aleshores ella li digué: "Aquestes són les meves joies.»¹⁵

L'epigrafia romana també dona mostra dels valors de la matrona romana: "Viatger, és ben poc el que et vull dir. Atura't i llegeix-ho. Aquest és el sepulcre gens bell d'una dona bella. Els seus pares li posaren de nom Clàudia. Estimà el seu espòs amb tot el cor. Infantà dos fills; l'un encara és a la terra; l'altre, el sepultà fa temps. Dona de conversa dolça, elegant en caminar. Tingué cura de la llar. Filà la llana. Ja he parlat prou. Segueix el teu camí".¹⁶

El filòsof Sèneca (4 aC-65 dC), en escriure a la seva mare per consolar-la davant el seu desterrament, la descriu com a model de matrona. Hèlvia era filla d'una família pertanyent a l'oligarquia bètica, va ser educada en el cànon romà més estricte: "No et va seduir, com a les altres, l'impudor, calamitat màxima d'aquest segle; no vas sentir la necessitat de dur gemmes ni pedres precioses; no et van enlluernar les riqueses com si fossin el bé més gran de la humanitat;

¹⁴ Robert, J-N., 1999: 5.

¹⁵ Valeri Màxim, *Dits i fets memorables* 4, 4, 1.

¹⁶ *Poesia epigràfica llatina* 52.

educada en una família de severitat antiga, no et va tòrcer la imitació dels pitjors, perillosa fins i tot per als honestos; no vas sentir vergonya de la teva fecunditat, oprobi d'aquest segle; mai, com aquelles dones que només saben trobar mèrit en la bellesa de les seves formes, vas dissimular els teus prenyats, com si fossin càrrega indecorosa, ni vas ofegar a les teves entranyes la concebuda esperança dels fills; no et vas enlletgir el rostre amb colors ni cosmètics: el pudor et va semblar sempre, per si sol, un abillament suficient.”¹⁷

5.2 La dona “llibertina”

No totes les dones van ser com Lucrecia. Hi hagué en la història de Roma dones que van voler ser més independents, que no volien estar sotmeses als homes i que cercaven participar activament en la vida social de la ciutat; eren cultes i refinades. Aquestes dones, generalment, són titllades, pels escrits que ens han arribat d'homes, com a immorals, malvades o dominadores.

Lèsbia (s. I dC), Sulpícia (final del s. I) o l'emperadriu Júlia Domna (160-218 dC) són conegudes per haver organitzat salons literaris o per haver-ne format part. Són dones com Clòdia, la Lèsbia dels poemes de Catul, que Catul ens presenta com la seva enamorada, bo i sabent que pot tractar-se d'un amor efímer:

“Diu la meva amada que amb ningú no voldria unir-se
més que amb mi, ni que li ho demanés el mateix Júpiter.
Ho diu, però el que una dona diu a un amant cobejós
en el vent cal escriure-ho i en l'aigua ràpida”.¹⁸

“Em promets, vida meva, que ha d'ésser dolç aquest amor nostre
i que no ha de tenir fi entre nosaltres.

Grans déus, feu que pugui prometre en veritat,
i que digui això sincerament i de cor,

¹⁷Sèneca, *Consolació a Hèlvia* 16, 3-4.

¹⁸Catul, *Poemes* 7.

a fi que ens sigui llegut de fer durar tota la vida sense defallir aquest lligam de l'afecte jurat".¹⁹

I després, un cop perdut el seu amor, ens la descriu com una dona voluble, capritxosa i moguda pel desig sexual:

“Deies en altre temps que només coneixies Catul, oh Lèsbia, i que no voldries renunciar a mi per tenir en els teus braços Júpiter. Aleshores et vaig estimar no solament com qualsevol estima una amiga, sinó com el pare estima els fills i la seva nissaga. Ara et conec; i per això, baldament cremo més fort, tu ets per a mi més vil i lleugera. Com pot ésser, dius? És que un amant, una injúria com la teva l'obliga a amar més, però a estimar menys”.²⁰

“Celi, Lèsbia, la nostra, aquella Lèsbia que era l'única per Catul preuada més que a ell i que a tots els seus, sols ella, ara va pels portals i per les cruïlles a fer palles als néts de Rem magnànim”.²¹

No només Catul, poeta enamorat i decebut, ens parla de Clòdia. Ciceró, home respectat i reconegut de Roma, també l'esmenta, tot i que tampoc no ho pot fer de manera objectiva, ja que Clòdia era germana de Clodi, amb qui Ciceró va tenir enfrontaments polítics. Ciceró s'hi refereix en el context d'un procés penal, amb fortes connotacions polítiques, com a defensor de Celi, acusat de participar en la conjuració de Catilina i d'homicidi. Celi havia estat amant de Clòdia, i per això ella es presenta en el procés com a testimoni de l'acusació: “I, si hi ha algú que creu que cal privar la joventut fins i tot dels amors d'una

¹⁹ Catul, *Poemes* 109.

²⁰ Catul, *Poemes* 72.

²¹ Catul, *Poemes* 58.

prostituta, és certament algú molt rigorós, no puc negar-ho, però s'aparta no sols de la permissivitat del nostre temps, sinó també dels costums i la tolerància dels avantpassats. Quan, en realitat, no ha estat això una pràctica constant? Quan ha estat blasmada? Quan no ha estat tolerada? Quan, en fi, s'ha donat que fos prohibit allò que avui és permès? En aquest punt, ara precisaré els fets, però no anomenaré cap dona; ho deixaré tot a mig camí. Suposem que una dona no casada ha obert casa seva a les passions de tothom, que s'ha establert públicament en una vida de prostituta, que ha decidit participar dels banquetes dels homes amb qui no té res a veure, suposem que això ho fa a ciutat, als parcs, en aquells llocs tan concorreguts de Baies; suposem, en fi, que es comporta així no sols en el caminar, sinó en la manera d'abillar-se i en la mena de persones que l'acompanyen, no sols amb el foc de la mirada, no sols amb la llibertat de les expressions, sinó també amb abraçades, besades, festes a la platja, passejades amb vaixell, banquetes, de manera que no sembli una simple meretriu descarada i provocativa. Si s'escau que un jove va amb aquesta dona, digues-me, Luci Herenni, qui et sembla que és l'adúlter o un client del bordell, si ha volgut assaltar el pudor o satisfer la seva passió?"²²

És evident que Clòdia era una dona que s'allunyava del prototipus de matrona romana però pel que sembla era una dona que despertava odis i passions entre els homes.

Sulpícia (final del s. I dC) és un altre exemple de dona emancipada. Va viure en la Roma d'August, pertanyia a una de les famílies més antigues de Roma, i tenia l'oportunitat de freqüentar els ambients més selectes i particularment el cercle de Messal·la (64 aC-8 dC), oncle seu, on participaven Ovidi (43 aC-17 dC) i Tibul (55 aC-19 dC). Sulpícia, afavorida pel seu entorn i amb dots per la poesia, va escriure poemes d'amor, les úniques poesies d'amor escrites per una dona romana de l'època clàssica que han arribat fins als nostres dies. Els seus poemes ens han pervingut inclosos en l'obra de Tibul, en el *Corpus Tibullianum*. Són sis composicions de quaranta versos que parlen de l'amor per un home anomenat Cerint. Els poemes de Sulpícia ens donen una imatge de

²² Ciceró, *En defensa de Celi*, 48-49.

dona lliberal i emancipada que declara el seu amor, la decisió de no amagar-lo malgrat ser criticada i el fet que l'home no sigui el més adequat per a ella:

“Al fin me llegó el amor, y es tal que ocultarlo por pudor
antes que desnudarlo a alguien, peor reputación me diera.
Citera, vencida por los ruegos de mis Camenas,
me lo trajo y lo colocó en mi regazo.
Cumplió sus promesas Venus: que cuente mis alegrías
quien diga que no las tuvo propias.
Yo no quería confiar nada a tablillas selladas,
para que nadie antes que mi amor me lea,
pero me encanta obrar contra la norma, fingir por el que dirán
me enoja: fuimos la una digna del otro, que digan eso”.

[...]

“Està bonito lo que te permites, despreocupándote de mí
seguro de que no voy a caer de repente como una tonta.
Sea tuya la preocupación por la toga y la pelleja que la lleva
cargada con su cesto, antes que Sulpicia, la hija de Servio.
Por mí se preocupan quienes tienen como motivo máximo de cuita
que no vaya a acostarme con un cualquiera.”

Es queixa de la seva inexperiència i s'avergonyeix de no saber mostrar els sentiments:

“Para ti no sea yo, luz mía, una ansia tan ardiente
como parece que fui hace algunos días;
si alguna falta cometí, tonta en mi exceso de juventud,
de la que confieso me arrepiento más,
es haberte dejado sola ayer por la noche

deseando disimular mi ardiente pasión.”²³

Júlia Domna (160-218 dC), nascuda a Síria, va ser la segona esposa de Septimi Sever (146-211 dC). Sembla que es casà amb ella per poder assegurar tenir fills barons i per les aportacions econòmiques del pare de la noia. Júlia Domna era vint-i-cinc anys més jove que el seu marit.

En ser proclamat emperador Septimi Sever, Júlia Domna també va rebre diferents honors com els d'*Augusta*, *mater Augustorum*, *mater castrorum*, *mater senatus* i *mater*

Il·lustració 1: Júlia Domna.
Museu del Louvre

patriae. La seva imatge va ser difosa a través de la numismàtica i l'art però, sense rebre els elogis d'altres emperadrius, propis de les matrones romanes. Va ser coneguda més com a dona ambiciosa i indomable.

Júlia Domna va assessorar el seu marit en les tasques de govern i va influir en la presa de decisions fins que va ser acusada d'adulteri per Plautià. Aleshores es va refugiar en els seus estudis filosòfics i esotèrics, i s'envoltà d'homes cultes com ara filòsofs, matemàtics i metges, entre els quals es trobaven el filòsof Filostrat (170-249 dC) o el metge Galè (129-216 dC).

Julia Domna va ser una dona intel·ligent que va participar en les decisions de l'Imperi durant el mandat dels seus fills Geta (189-212 dC) i Caracal·la (186-217 dC).

²³ Tíbul, *Carmina* III, 13. *op. cit.* Cantarella, E., *Pasado próximo. Mujeres romanas de Tácita a Sulpicia*, Madrid: Ediciones Cátedra, 1997.

6. Labor matronalis: les dones treballadores a l'antiga Roma

L'època que abraça de les darreries de la República fins a la dinastia dels Antonins (s. II) representa la culminació dels drets de la dona en el camí per assolir l'emancipació. Diferents autors com Marcial (41-104 dC), Juvenal (65-128 dC) o Tàcit (55-118 dC) fan referència a la riquesa de les dones:

«Aquest bosc, aquestes fonts, aquesta ombra teixida per una parra, aquesta sèquia d'aigua per regar, i les prades i els rosers no inferiors als de Pèstum, de doble collita, i l'àliga casolana que neda a l'estany, i aquesta torre blanca on nien coloms blancs com ella, són l'obsequi de la meva senyora: la Marcel·la m'ha donat aquestes cases i petits regnes, quan he tornat després de set lustres. Si Nausica em concedia els jardins del seu pare, jo podria dir a Alcínous: "Prefereixo els meus"»²⁴

El segle I aC la potestat del *pater familias* es va debilitar i la dona va deixar d'estar subjecta al marit a causa de no aplicar-se la *Lex Voconia* (169 aC) i de l'afebliment de la *tutela mulieris*, tot això unit a una separació dels béns dels patrimonis dels cònjuges *sine manu*, la qual cosa feia que la dona fos la mestressa de les seves possessions i que les administrés ella mateixa o amb l'ajut d'agents (tutors) de la seva confiança.

La *Lex Voconia de mulierum hereditatibus*, dirigida contra la creixent independència de les dones, defensada per Cató (234 aC-149 aC), impedia que les dones fossin hereves per part dels ciutadans que en l'últim cens estaven classificats en primera categoria; durant l'Imperi aquesta llei perd el seu significat a conseqüència del desús del cens en aquest període i del desenvolupament considerable de la pràctica dels *fideicommissa*.

En el s. I aC moltes dones de les classes altes havien deixat d'estar sota la *manus* del marit. La seva llibertat havia anat augmentant i sovint s'estimaven

²⁴ Marcial, *Epigrames* XII, 31.

més no casar-se o es divorciaven per mantenir la independència. Pel que fa a les dones de les classes més baixes patien una gran pobresa, cosa que feia que no es plantegessin formar una família per la despesa que comportava poder mantenir-la.

El segle I aC rebia les conseqüències del relaxament dels costums que després de les guerres civils s'havia anat apoderant de la societat romana. L'adulteri, els divorcis, una forta reducció dels naixements i els avortaments eren habituals.

En acabar la República, la condició de la dona estava en plena transformació, ja que gaudia d'independència econòmica gràcies a l'abolició de les traves jurídiques tradicionals.

Les lleis d'August (63 aC-14 dC), la *Lex Iulia de maritandis ordinibus* (18 aC), la *Lex Iulia de adulteriis coercendis* (18 aC) i la *Lex Papia Poppea nuptialis* (9 dC) pretenien combatre la creixent disminució de la moralitat en la societat romana, sobretot de les classes altes, incentivar els matrimonis i alhora augmentar la natalitat de les classes dirigents que eren el motor de l'Imperi: "Una de las primeras preocupaciones de Augusto, al emprender la reorganización del Estado, fue la de forzar a los principales ciudadanos a asumir el deber de casarse, del cual aspiraban a quedar dispensados. Bajo el Imperio los senadores estaban obligados con más o menos fuerza a tomar mujer; no importaba la esposa que eligieran, mientras perteneciera a su clase, a fin de mantener esa aristocracia a la que sin duda César había menoscabado, pero a la cual Augusto y sus sucesores esperaban poder volver a confiarle parte de sus tradicionales responsabilidades"²⁵.

La legislació d'August, per exemple, prohibia a les dones solteres entre 20 i 50 anys rebre cap herència. Per poder rebre-la havien d'estar casades i tenir com a mínim un fill. També estaven penats el divorci i la viduïtat, per la qual cosa s'establia un temps determinat per tornar-se a casar.

La *Lex Iulia de adulteriis coercendis* va penar l'adulteri, cada cop més habitual entre les dones, cosa impensable en època antiga, ja que les relacions

²⁵ Grimal 2011: 285-6.

extramaritals per part dels homes no eren vistes com a adulteri, mentre que l'adulteri femení estava sota la jurisdicció familiar del *pater familias*. Amb les noves lleis August va substituir la legislació familiar per un procediment legal, de manera que l'adulteri va passar a ser un delictes públic. L'home ja no tindria el dret de matar la dona en cas de trobar-la en flagrant delictes. Ara bé, si es deixés portar per la ira, seria jutjat amb una certa clemència. El pare de l'adúltera, en canvi, mantindria drets superiors als del marit i podria matar la dona i el seu còmplice, en cas de trobar-los cometent el delictes.

La dona va anar adquirint independència durant l'època imperial arran de l'afebliment dels vincles potestatus i del seu enriquiment. A més, la seva educació es va anar ampliant i va iniciar una participació en la vida social de la ciutat i en la política de manera més indirecta. Les dones van començar a desenvolupar alguns oficis fins aleshores reservats als homes, tot i que, en alguns àmbits, va ser gairebé impossible d'introduir-s'hi, com és el cas de la banca, ja que els romans consideraven que era cosa exclusiva dels homes. També tenien prohibit demanar préstecs per a una altra persona o fer efectiva una *fideiussio* (garantia d'obligacions).

La dona tenia dret a mantenir el seu patrimoni sense que l'home en pogués fer cap mena d'ús. Aquest patrimoni propi de la dona, que rebia el nom de *res extra dotem*, era administrat per la mestressa mateixa, de manera directa o bé per una persona de confiança, que podia ser el marit.

Roma va anar adquirint costums i creences de les societats que anava conquerint, com Grècia o els pobles asiàtics. Es tractava de maneres de fer més relaxades i luxoses de les que li eren pròpies.

Ovidi (43 aC-17 dC) veia bons els canvis: "Si les dones d'abans no van esmerçar gaire cura en el seu cos, tampoc no van tenir marits tan cuidats. Si Andròmaca es vestia amb tosques túniques, què hi ha d'estrany en això? Era la dona d'un soldat rude. Tu vindries ben guarnida si fossis l'esposa d'Àiax, que tenia per escut set pells de bou? Antigament hi havia rústega senzillesa. Ara Roma és d'or i posseeix les més grans riqueses del món que ha dominat [...] Que d'altres gaudeixin dels temps antics! Jo m'alegro d'haver nascut justament

ara: aquesta època s'adapta al meu caràcter, no perquè s'extregui de terra l'or mal-leable, i ens arribin perles de platges llunyanes, ni perquè les muntanyes minvin en extreure'ls el marbre, ni perquè les aigües blavoses reculin per l'escullera, sinó perquè hi ha cura dels cossos i no ha sobreviscut fins als nostres dies aquella rusticitat dels antics avantpassats".²⁶

6.1 Empresàries, comerciants i altres oficis de les dones romanes

La dona, com a hereva d'extenses propietats, era mestressa de grans finques, administrades per ella mateixa o mitjançant un intendent (el *uilicus* o la *uilica*). La *uilica*²⁷ exercia els papers de la mestressa, ja que aquesta solia anar a viure a la ciutat. La intendent s'ocupava del bestiar, de l'hort; vetllava per l'alimentació del personal de la finca, per la seva conducta i fins i tot tenia al seu càrrec el culte domèstic, per delegació del poders de la veritable *domina*: "La dona encarregada de la vila, d'acord amb el que fou prescrit per Ciceró i Xenofont, registrarà el mas una vegada que hagi sortit la gent, per veure si n'ha quedat algun dels que havien de treballar al camp, s'aproparà al teler i, si sap teixir millor que el que hi està treballant, li ensenyarà a fer-ho [...] Serà present quan els pastors munyin les ovelles o les cabres a les establies, assistirà també quan se les estigui xollant, recollirà amb cura la llana i compararà el nombre de pèl amb el de caps; a més, farà que els esclaus que tenen cura dels mobles s'afanyin a agençar-los, i que netegin també els instruments de ferro".²⁸

Sovint el *uilicus* i la *uilica* eren esclaus, però també podien ser lliberts. Altres vegades els amos o les mestresses llogaven petites parcel·les a persones lliures a canvi d'una part de la collita i d'un lloguer, com el cas de la grangera Valèria Màxima²⁹ del districte de Mandela, en el recinte d'Heracles.

Altres dones van invertir els seus patrimonis en la indústria de la construcció, com per exemple Llatúrnia Januària, propietària d'una indústria de cal (*calcaria*), o una tal Irene que era contractista d'una cantera de pedres al

²⁶ Ovidi, *L'art d'estimar* 3, 1070-12850 (traducció de Mònica Miró Vinaixa).

²⁷ *CIL* III, 2118; X, 8076.

²⁸ Columel·la, *Sobre l'agricultura* 12, 3 (traducció de Mònica Miró Vinaixa).

²⁹ *CIL* VI, 3482.

Brucio³⁰. D'altres van apostar pel comerç naval i el text de Suetoni (70-126 dC) sobre la vida de Claudi demostra que hi va haver un nombre significatiu de dones relacionades amb el comerç de queviures i amb el transport de l'*annona* a la ciutat de Roma, ja que Claudi parla de dones proveïdores de menjar a la ciutat a les quals concedeix els mateixos privilegis que tenien les dones de més de quatre fills. Sembla que aquestes dones posaven el capital mentre que les altres activitats eren dutes a terme pel patró de la nau i per l'amo; d'aquesta manera quedaven cobertes davant de les possibles eventualitats legals: "I també, havent-se produït una manca de queviures per una seguida de collites dolentes, la turba un dia l'aturà al mig del fòrum i l'aclaparà d'insults, tirant-li rosegons de pa i tot, de tal manera que no pogué entrà a palau sinó per una porta falsa, i llavors imaginà tots els mitjans per tal de fer arribar queviures encara que fos l'hivern. Prometé, doncs, als proveïdors, determinats beneficis, prenent a càrrec seu qualsevol pèrdua que els temporals els poguessin ocasionar, i concedí importants prerrogatives als armadors de naus de càrrega, segons llur condició particular: a qui fos ciutadà romà, l'exempció de la llei Pàpia Popea; al llatins, els drets dels Quirites; a les dones, els privilegis de les mares de quatre fills. Aquestes disposicions són encara mantingudes avui dia."³¹ Es tenen també notícies de dones comerciantes (*negotiatrices*)³² en blat, oli, vi i altres productes produïts a les costes de la Mediterrània, com Eumàquia de Pompeia, patrona dels bataners de Pompeia, filla d'una rica família de propietaris i industrials de l'època, coneguda per haver fet construir un edifici prop del mercat i per la seva intervenció en la vida pública de la ciutat.

Malgrat que les dones no podien treballar en la banca, hi ha inscripcions com les de la casa de Grani Romà a Pompeia sobre préstecs de petites quantitats de diners a curt termini a un interès força elevat, on no intervé cap tutor. En canvi sí que hi ha la intervenció del tutor en la transacció feta entre Poppea Prisca, la lliberta Note i Dicidi Margaris per una *mancipatio* fiduciària de dos esclaus, recollida en les tauletes pompeianes de Murècine.³³

³⁰ CIL X, 8 076.

³¹ Suetoni, *Vides dels dotze Cèsars*. Claudi XVIII-XIX.

³² CIL XV, 3691; 3729; 3845-7.

³³ Documents que recullen transaccions realitzades entre el 29 i el 62 dC de caràcter processal i negocial referides a activitats financeres, mercantils i comercials.

6.2 Les dones dels carrers de Roma i les esclaves

Les persones nascudes lliures a Roma no estaven sotmeses al treball servil, fos quin fos el seu rang. Eren els esclaus o les esclaves els encarregats de fer aquestes tasques, ja que fins i tot les famílies més humils tenien algun esclau.

Les esclaves i les llibertes ocupaven una posició especial en la societat que els permetia de desenvolupar tasques relacionades amb diferents oficis en els barris més humils de Roma, com el de la Subura i la Via Sacra, o bé a les altres grans ciutats de l'Imperi romà. Els mitjans econòmics d'aquestes dones eren semblants als de les dones de l'època de la República.

Tot i que els esclaus i les esclaves no tenien drets des del punt de vista jurídic i eren propietat del seu amo gràcies al *peculium*, podien disposar d'un capital actiu que el *dominus* els deixava i amb el qual podien invertir en petits negocis. Segons un estudi de Susan Treggiari³⁴ sobre el paper econòmic de les dones de les classes populars urbanes, d'un total de 225 inscripcions recollides, 35 es refereixen a dones llibertes. En un altre estudi de Susan Kampen³⁵, de 270 inscripcions de dones un 33% són esclaves, el 25% llibertes i el 42% d'estatus legal no definit.

Els lliberts i les llibertes van tenir un gran protagonisme en el món laboral de Roma, fins al punt que en l'alt imperi eren el grup social més dinàmic de l'economia. Alliberar un esclau podia ser de gran benefici econòmic, ja que l'amo passava a ser-ne el patró i se n'estalviava el manteniment. En el cas de les llibertes l'amo es convertia en el seu tutor agnàtic, i d'aquesta manera podien controlar la mobilitat dels béns de la dona.

Entre les esclaves, algunes estaven al servei directe de la mestressa, com ara les perruqueres (*ornatrices*)³⁶, depiladores (*resinariae*)³⁷ o serventes (*pedisequae*)³⁸. D'altres s'ocupaven d'oficis independents que aprenien a la casa dels seus amos i que, després, exercien pel seu compte o bé pel del seu

³⁴ Treggiari, S., "Lower class women in the roman economy". *Florilegium* 1, (1979), pàg. 65-86 *op. cit.* per Molas, M. Dolors "La funció social del treball de les dones a Roma".

<http://www.ub.edu/SIMS/pdf/PensarDiferencias/PensarDiferencias-05.pdf>

³⁵ Kampen, S., "Image and status: Roman working women in Ostia," Berlín 1981, pàg 121 *op. cit.* per Molas, M. Dolors "La funció social del treball de les dones a Roma". <http://www.ub.edu/SIMS/pdf/PensarDiferencias/PensarDiferencias-05.pdf>

³⁶ *CIL* V, 4194; VI, 5865; 37469.

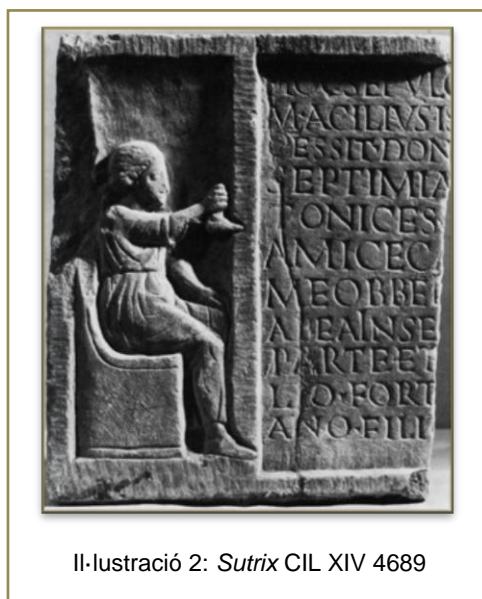
³⁷ *CIL* VI, 9855.

³⁸ *CIL* VI, 4006.

propietari. Un bon exemple són les perruqueres que obrien una perruqueria o treballaven per les dones de les cases que no tenien tantes serventes.

Algunes esclaves rebien una educació més especial, com les lectores³⁹, pedagogues (*paedagogae*)⁴⁰ o bibliotecàries⁴¹, que tenien cura de l'educació dels fills de les cases benestants. Totes aquestes dones treballaven dins l'àmbit domèstic; les llibertes també podien exercir aquests oficis: aleshores rebien una retribució.

Els oficis referits a la indumentària que apareixen relacionats amb les dones són els de sargidora (*sarcinatrix*)⁴², tintorera especialitzada en l'apreciat color púrpura (*purpuraria*),⁴³ modista de roba de soldat, filadora d'or (*aurinetrix*),⁴⁴ modista (*vestifica*)⁴⁵, llanera (*lanifica*)⁴⁶, teixidora (*textrix*)⁴⁷, sabatera (*sutrix*)⁴⁸, etc. Les referències literàries suggereixen que els guanys d'aquestes dones eren baixos: "...i no la teixidora que treballa a sou al peu del ventejat baluard."⁴⁹

Il·lustració 2: *Sutrix* CIL XIV 4689

Les dones també es van dedicar a petits i grans negocis de manera directa o indirecta mitjançant els seus tutors. Anomenades, en els seus epitafis, *negociatrices*, solien ser llibertes que havien adquirit considerables fortunes per patrimoni personal o per herència (*fideicomisso*). Eren dones que llogaven botigues o elles mateixes les regentaven, com Júlia Felix⁵⁰, que es dedicaven directament al comerç de gra, llegum i farina⁵¹; o a oficis requerits sobretot per

³⁹ CIL VI, 33 473.

⁴⁰ CIL VI, 9 331, CIL VI, 9542.

⁴¹ CIL VI, 9 525.

⁴² CIL VI, 9 884.

⁴³ CIL VI, 37820, CIL XI, 6604.

⁴⁴ CIL VI, 9213.

⁴⁵ CIL VI, 5206d; 10072.

⁴⁶ CIL VI, 10230, CIL VI, 11602; ILS 8402.

⁴⁷ CIL VI, 6362.

⁴⁸ CIL V, 5927; XIV, 4698.

⁴⁹ Juvenal, *Sàtires* VIII, 43.

⁵⁰ CIL IV, 1136.

⁵¹ CIL VI, 9 683.

les classes més benestants, com ara fabricant de perfums (*unguentaria*)⁵², veneradora de perles (*margaritaria*)⁵³ o de gemmes (*gemmaria*)⁵⁴, fabricant de corones de flors (*coronaria*)⁵⁵, etc.

Il·lustració 3: Botiga de coixins, mitjan s. I.

L'epigrafia ens dona mostra d'un bon nombre de dones que exercien feines com a artesanes o petites comerciants de les ciutats. És el cas de les que regentaven botigues de comestibles, com peixateres (*piscatrices*)⁵⁶, venedores d'aviram de vedella (*tostrices*)⁵⁷, de pa (*furnariae*)⁵⁸, de faves (*fabariae*)⁵⁹ o cansaladeres (*porcinariae*)⁶⁰, artesanes de plom (*plumbariae*)⁶¹ o venedores de clavilles (*clavariae*)⁶², entre altres oficis. A Roma i a les grans ciutats eren abundants els establiments dedicats a la restauració i a l'hostaleria, en bars i petits restaurants on servien begudes i menjar i alhora atreïen els clients.

⁵² CIL X, 1965.

⁵³ CIL VI, 5972.

⁵⁴ CIL VI, 9435.

⁵⁵ Plini, *Història natural* 21, 2, 3.

⁵⁶ CIL VI, 9 801.

⁵⁷ CIL VI, 9941.

⁵⁸ CIL VIII, 24678; IX, 4721.

⁵⁹ CIL III, 153; 6672.

⁶⁰ CIL V, 8706.

⁶¹ CIL III, 2117; XV, 7564.

⁶² CIL V, 7023.

II-lustració 4: Venedora d'aviram a Òstia s. II.

Tot i que el teatre “noble” era representat només per homes, hi va haver dones que es van dedicar a la mímica, introduïda a Roma procedent dels països d’Orient. Algunes van ser conegudes pels seus amants, com és el cas de *Lycoris* que es diu que va ballar poemes de Virgili (70 aC-19 aC) i hi va posar mímica. També es té notícia de la mímica Dionísia que demanava 200.000 sestercis per representació, suma que es considerava elevada.

Dins del món de la faràndula destaquen les ballarines, cantants i músics que començaven a exercir des de molt joves, com la petita *Thyas* de Cartago, que va morir als 14 anys:

«Ep, tu, que amb la mirada perduda esguardes l’estatge de la mort, atura’t i llegeix aquests meus versos, que l’amor d’un pare dedicà a la seva filla justament allà on s’haurien de colgar les restes del meu cos. Vet aquí que, tan bon punt la meva tendra edat començava a despuntar per les destreses que li són pròpies, i creixia el meu renom a mesura que el temps passava, s’afanyà massa l’hora funesta del meu destí i per sempre més negà alè a la meva vida. Culta i instruïda ben bé de la mà de les mateixes muses, vaig ser capaç d’embellir amb els meus balls els jocs de la noblesa, i jo, una dona, em vaig convertir en la primera a mostrar-me davant el públic com a ballarina de danses gregues, de festa en festa. Ves per on, les parques enemigues amagaren les cendres del meu cos en aquesta tomba. L’afecte que em tenia la mestressa, la seva dedicació, el seu interès, tots els motius que em feien sentir orgullosa i digna de lloances, de res no serveixen davant un cos cremat; tot calla quan

arriba l'hora de la mort. Jo, que he estat filla, he fet vessar llàgrimes al meu pare estimat i, nascuda després d'ell, l'he guanyat en la mort. Els meus catorze anys se'ls han engolit les tenebres que corren per la casa eterna del déu Plutó. Et prego que, en anar-te'n, em diguis: "que no et pesi la terra a sobre teu"». ⁶³

6.3 L'ofici més antic del món, les prostitutes

La prostitució és l'ofici que més apareix en els textos clàssics: a les comèdies de Plaute (251 aC- 4 aC) , les sàtires de Lucili (160 aC-103 aC), Horaci (65 aC- 8 aC) o Juvenal (47-127 dC), a la novel·la de Petroni (20-66 dC) *El Satiricó* o als escrits de Suetoni (70-126 dC).

La prostitució era indispensable en una societat com la romana en la qual els homes, sobretot els patricis, eren educats com a individus sexualment actius i des de ben joves eren estimulats a anar a prostíbuls per tenir-hi les primeres experiències. A més, el matrimoni tenia com a única finalitat la procreació de fills i les aliances entre famílies. Convenia que la prostitució fos una institució legal, i que la conducta social i econòmica de les prostitutes quedés regulada jurídicament.

La *Lex Iulia de adulteris coercendis* promulgada per August prohibia l'adulteri però no la prostitució. Com que la prostitució era legal les prostitutes estaven eximides de l'aplicació de la llei per adulteri. Alguns autors diuen que dones benestants es van inscriure com a prostitutes per poder tenir relacions sexuals fora del matrimoni, per protestar per la limitació de la seva llibertat sexual i principalment per defugir del càstig per adulteri: "El mateix any, amb seriosos decrets del Senat, fou reprimint el llibertinatge de les dones, i es va manar que no fes mercadeig del seu cos aquella de la qual l'avi, el pare, o el marit hagués estat cavaller romà. Perquè Vistília, nada de família pretoriana, havia demanat als edils la llibertat de prostituir-se, d'acord amb un costum admès entre els

⁶³ *Poesia epigràfica llatina*, 55 (traducció de Mònica Miró Vinaixa).

antics, que trobaven prou càstig contra les prostitutes en la declaració mateixa de llur infàmia⁶⁴.

Les prostitutes sovint eren esclaves o d'origen penal, dones joves condemnades a les mines, que estaven obligades a exercir la prostitució amb els seus vigilants o que eren concedides a les escoles de gladiadors per al servei dels interns. La prostitució també era el mitjà de subsistència més fàcil al qual podien recórrer les dones pobres.

Els bordells, però també les tavernes i els hostals, eren els negocis on generalment s'exercia la prostitució. Administrats per lliberts o per llibertes anaven dirigits al públic popular, ja que les classes benestants disposaven d'establiments més selectes. Aquestes cases de cites s'obrien a l'hora nona, les tres de la tarda, perquè els joves no deixessin de fer les seves tasques del matí. Les noies acostumaven a viure en els bordells sota les ordres del *leno* o la *lena* (alcavots), els quals rebien tots els beneficis. En el cas que les noies fossin lliures, en percebien un percentatge, sempre molt baix: el preu podia ser d'uns 16 asos per acte sexual; per passar una nit sencera es pagaven entre 48 i 60 asos; una prostituta sense experiència tenia una tarifa d'uns dos asos, per la qual cosa necessitava com a mínim un client al dia per sobreviure. Recordem que l'as era la moneda més baixa del sistema romà.

Les dones que es dedicaven a la prostitució eren conegudes com a *meretrices* i es podien dividir en diferents tipus:

- a) Les cortesanes, refinades, educades i elegants, que satisfien les classes benestants, eren educades per aquesta finalitat des de petites: rebien classes de música, aprenien a llegir i l'art de complaure els homes sexualment.
- b) Les dones que treballaven en les hostatgeries i que oferien els seus serveis als viatgers no essent només prostitutes sinó que a més feien alguna altra feina en el local.
- c) Les prostitutes que treballaven al carrer o en bordells esperant-hi els clients.

⁶⁴ Tàcit, *Annals* II, 85.

Hi havia normes a l'hora de vestir i de comportar-se que distingien la prostituta de la dona honesta, com el fet de no portar cintes ni vel al cap o el tipus de calçat. Amb el temps i amb l'entrada de les noves modes vingudes d'Orient, més riques en colors i complements, que satisfien i agradaven les dones "honestes", les diferències van deixar de ser visibles.

Les dones de classe alta també van exercir la prostitució. És el cas de Messalina (25 dC-48 dC), l'esposa de l'emperador Claudi (10 aC-54 dC), trenta-cinc anys més jove que ell. Segons Juvenal, en els ambients de la prostitució era coneguda amb el nom de *Lycisca*, i treballava en un conegut bordell del barri de Subura:

"Escolta les coses que va suportar Claudi. Quan la seva dona el veia adormit, gosava preferir el carrer al seu llit del Palatí; com a meretriu augusta, es posava la caputxa de nit i sortia de casa amb una sola esclava. Una perruca rossa dissimulava els seus cabells negres, i se n'anava a un prostíbul fastigós de cortines fetes malbé, i s'instal·lava en una habitació buida que tenia reservada. Allí, nua i amb els mugrons guarnits d'or, sota el nom fictici de Licisca, va exhibir, oh noble Britànic!, el ventre d'on vas néixer. Acollí melosa els que hi anaven, i exigí que la paguessin; panxa enlaire, absorbí els orgasmes de molts homes"⁶⁵.

Livil·la (13 aC-31 dC) i Agripina (14 aC-3 dC), germanes de l'emperador Calígula (12 aC-41 dC), exercien com a prostitutes en el bordell imperial situat a l'ala lateral del Palatí. El prostíbul era una de les mesures de l'emperador per obtenir ingressos davant la precarietat de les finances: "I per tal de no deixar cap forma de fer diners, instal·là un bordell al Palatí, amb moltes habitacions disposades d'acord amb la dignitat del lloc, dins les quals hi havia les matrones i minyons de naixença lliure, i envià per places i per les basíliques cridadors que invitaven joves i vells a la disbauxa; als visitants, els eren concedits préstecs usuaris, i uns oficials destinats allí expressament anotaven públicament llurs noms com de persones que afavorien les rendes del cèsar."⁶⁶

⁶⁵ Juvenal, *Sàtires* 6, 115-120.

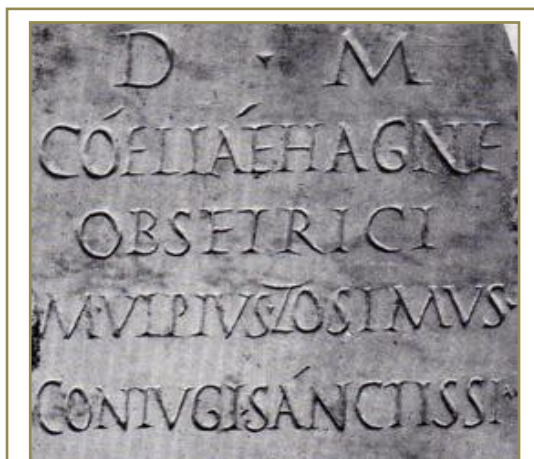
⁶⁶ Suetoni, *Calígula*, 41, 2.

6.4 Metgesses, llevadores i dides

Les dones que tenien cura de les mateixes dones (metgesses, llevadores, dides) van exercir un paper important en l'Antiguitat. Hi ha abundants inscripcions de dones dedicades a la medicina, sobretot durant l'Imperi. Generalment eren llibertes, tot i que també hi ha documentades persones lliures⁶⁷ i esclaves⁶⁸. Gaudiem de més prestigi les metgesses (*medicae*)⁶⁹ que no pas les llevadores (*obstetrices*)⁷⁰, les quals, malgrat tenir grans responsabilitat morals, duien a terme una feina considerada pròpia de dones de condició servil, generalment sota les ordres de les dones de la família del seu amo.

Les fonts antigues ens donen força noms de dones metges que van exercir la medicina a Grècia i a Roma: al segle I aC, Salpi de Lesbos, llevadora anomenada per Plini el Vell (23 dC-79 dC), autora d'una obra d'obstetrícia, que tractava les malalties de les dones amb oli d'oliva; Cleòpatra (69 aC-30 aC), reina d'Egipte, era versada en l'art de la medicina i en la farmacologia i autora de diverses obres; Aspàsia (s. I aC), metgessa, ginecòloga i llevadora, autora d'una *Patologia de l'úter*. De la mateixa època és Elephantis, anomenada per Galè (130 dC-200 dC), Ovidi i Plini; Olímpia de Tebes, autora d'una obra que donava consells sobre l'embaràs, l'avortament i l'esterilitat; Xanite, també anomenada per Galè i que va escriure sobre dermatologia i malalties sexuals, o Samithra, que aplicava cremes d'argila per a les afeccions de la pell, entre d'altres.

La presència de les dones metge en la conca mediterrània i al llarg de molts segles dóna testimoni que la medicina no estava estrictament reservada als homes. Sembla que les dones van

Il·lustració 5: CIL X, 1933. Epitafi d'una llevadora

⁶⁷ CIL II, 497.

⁶⁸ CIL VI, 6851.

⁶⁹ CIL II, 497; 4814; V, 3461; VI, 6851; 7581; 9477; 9478; 9614; 9615; 9616; 9617; IX, 5861; X, 3980; XII, 3343; XIII, 4334.

⁷⁰ CIL III, 8820; VI, 4458; 6325; 6647; 6832; 8192; 8947; 8948; 8949; 9721; 9722; XI, 4128; 5437.

tenir tendència a confiar els seus mals més a les dones.

L'ofici de llevadora comportava una forta càrrega moral. Sovint eren acusades de practicar avortaments, de la substitució d'infants, de tràfic de nadons o de subministrar tractaments a les dones per a no tenir fills.

En el *Digest*⁷¹, la figura de la llevadora és reconeguda jurídicament, tant pel que fa a les seves funcions com a les seves retribucions. Les seves tasques es consideren un servei mèdic sotmès a una moral mèdica. El seu comportament podia ser sancionat per les regles jurídiques, com els passava als seus companys i companyes metges.

Les dides (*nutrices*)⁷², com les llevadores, constitueixen un dels oficis més antics del món, per la comoditat de les dones benestants o per la filosofia de les seves cultures.

Les dides, a més de tenir cura dels nadons, feien funcions d'auxiliars mèdics. Eren al costat de l'embarassada abans del naixement, alletaven l'infant i tenien cura de la mare i el fill. Soranus (s. II o III) és molt exigent en les tasques i en la moral d'aquest ofici, ja que considerava que era molt important per al desenvolupament psicològic dels infants. Creia que no havien de ser ni gaire grans ni gaire joves, de bona constitució, sanes, de bon caràcter, sensibles i

Il·lustració 6: Escena de part.

⁷¹ Obra jurídica publicada el 533 aC.

⁷² *CIL* VI, 19128.

afectuosos: “La persona apta posseeix una instrucció elemental, un esperit viu, memòria, ganes de treballar, discreció; en general, li cal una sensibilitat viva, membres ben proporcionats, robustesa; alguns autors reclamen també dits llargs i fins, amb les ungles curtes [...] És una dona vigorosa per a les feines que li escauen, però no necessàriament jove com reclamen alguns [...] Cal que sigui temperada i sòbria en qualsevol situació, perquè hom no sap mai l'hora a la qual pot ser reclamada a la capçalera de pacients malalts en mala hora; el seu caràcter és reservat perquè ha de compartir els secrets honestos de les persones; no ha de desitjar els diners, la qual cosa evita que es presti a administrar un abortiu pel guany; no és supersticiosa, i un somni, presagis, pràctiques secretes, tals rituals vulgars, no li faran desatendre el que és útil. Li caldrà també conservar a les seves mans la suavitat, evitant el treball de la llana, que les pot tornar aspres”.⁷³

El període d'alletament durava fins al tercer o quart semestre de la vida de l'infant (el primer semestre l'infant havia d'alimentar-se exclusivament de la llet de la dida). Algunes dides vetllaven per l'educació dels nens, i n'esdevenien així les educadores (*educatrices*)⁷⁴.

Les dides acostumaven a ser dones lliures de condició baixa que es llogaven, o esclaves. Els seus serveis exigien una dedicació total i comportaven certs sacrificis. Havien de mantenir una higiene estricta, alletar altres infants, i abstenir-se de relacions sexuals per tal de no quedar embarassades i quedar privades de llet. En el cas de les dones lliures aquest ofici es

Il·lustració 7: *Nutrix*, s. III dC

⁷³ Soranus, *Ginecologia* I, 2-3.

<http://www.xtec.es/~mgarci10/roma/feinesfemeninesroma.htm>.

⁷⁴ CIL VI 8942.

realitzava per la necessitat de mantenir la família.

Existien contractes d'alletament que anaven d'un mínim de sis mesos a un màxim de tres anys. Les dides percebien un salari mensual o per tot el contracte i podien rebre visites de seu fill. Els salaris comparats amb els d'altres feines manuals no eren particularment elevats. Diodora, en temps d'August, rebia vuit dracmes al mes pels seus serveis.

Les dones metge, les llevadores i les dides professionals figuren en les fonts jurídiques al costat dels homes metges, on no són diferents ni pel que fa a la responsabilitat civil i penal, ni pels seus honoraris.

7. La religió romana i el paper de les dones

La vida religiosa dels romans es desenvolupava en l'esfera pública i en la domèstica, era una religió social i d'actes culturals. La part pública tenia lloc en el fòrum, en els temples, i la domèstica en la intimitat de la *domus*. Els déus presidien totes les esferes de la vida romana. Ciceró parla del que representen quan es refereix a les lleis sagrades: "De bell antuvi cal persuadir els ciutadans que els déus són amos i reguladors de tot el que existeix; que tot allò que passa s'esdevé per obra de la voluntat i la potència divines, i que es comporten molt bé amb la raça dels homes; ells vigilen els fets i la responsabilitat de cada persona, els seus propòsits i la seva pietat en el compliment dels deures religiosos, i tenen en compte els pietosos i els nets"⁷⁵.

El ciutadà de Roma era per sobre de tot membre d'una família participant del culte que li estava reservat. En aquest culte intervenia tota la família, tant la biològica, com les persones que hi havien entrat per adopció, en matrimoni o per compra. El culte familiar es regulava segons els costums i tenia un calendari propi com el de la ciutat. Si una família no celebrava com era degut o descuidava els ritus queia en la impuresa i podia constituir un perill per a la resta de la ciutadania. Els ciutadans, en efecte, havien d'estar purs i aquesta puresa s'aconseguia acomplint els deures domèstics.

Dins la llar, el culte domèstic era oficiat pel *pater familias*, per ser el descendent directe dels avantpassats, dels quals havia après les oracions i els ritus. Els sacrificis, els rituals domèstics importants o els petits serveis religiosos, com les libacions quotidianes als Lars, les duia a terme el cap de família. Les dones hi eren presents com a ajudants i en ocasions podien haver rebut el consentiment per part del *pater* d'executar els ritus. La presència de les dones era gairebé sempre passiva; en sarcòfags i baixos relleus la dona ofereix l'*acerra* (caixeta per a l'encens) mentre que el marit realitza els sacrificis.

La presència de les forces divines, els *numina*, era constant entre els romans: es caracteritzaven per tenir un origen agrari i pastorívol, i es remuntaven, per tant, fins als orígens del poble romà. Alguns exemples en són Faune, protector

⁷⁵ M.T. Ciceró, *De les lleis* 2, 6 (traducció de Mònica Miró Vinaixa).

de l'agricultura i el bestiar; Flora, la deessa de la joventut eterna; Janus, déu que presidia l'inici de tots els esdeveniments importants i protegia les portes de la casa; Pomona, deessa dels fruits, o Vesta, que protegia la casa i el foc de la llar.

Quan la religió es traslladava a la ciutat el paper que feia el *pater familias* requeia en els sacerdots i els magistrats, ja que el culte als déus es considerava anterior a la política i per sobre d'ella. Els déus i els sacerdots quedaven, doncs, a l'empara del poder dels magistrats. Política i religió es trobaven indissolublement unides a Roma.

La religió pública es desenvolupava, doncs, en el camp específic de la política⁷⁶, en el sentit que l'Estat era per als romans el mediador natural amb els déus, essent, al seu torn, els déus els responsables de tots els esdeveniments que succeïen.

La religió romana formava part del *mos maiorum*, dels costums heretats dels avantpassats, de manera que es practicava la religió com es practicava la política. Respectar els déus era garantia que la ciutat estava bé. Quan la ciutat i els déus no estaven en comunió es perdia la *pax deorum* (la concòrdia entre els homes i els déus). Roma, precisament, va culpar sovint les dones de trencar aquesta *pax* dins la ciutat. Les vestals van estar més d'un cop en el punt de mira, com a acusades d'aquesta pertorbació.

En el s. II aC alguns esdeveniments havien denunciat l'indegut comportament d'algunes matrones; i ja que els romans consideraven que la prosperitat i la grandesa de Roma estaven relacionades també amb el comportament de les seves dones, les dones van ser castigades i es va erigir un temple a *Venus Obsequens*, la deessa que havia de recordar a les dones quines eren les seves obligacions.

L'any 114 aC, un nou prodigi assenyala les dones. Èlvia, una jove aristòcrata, va morir en caure-li un llamp, episodi que es va explicar com a conseqüència del fet que les dones de classe benestant havien caigut en els mals costums. De seguida es va fer construir un temple dedicat a *Venus Verticordia*, la deessa

⁷⁶ Scheid, Jhon, 1991:99

que feia girar el cor de les dones vers la virtut. Aleshores també tres vestals van ser condemnades.

Ja he dit que la religió romana era per damunt de qualsevol altra consideració un conjunt d'actes culturals: els ritus i els cultes havien de ser executats de manera precisa i en el moment adequat per tal d'obtenir el favor diví. Valeri Màxim, que va viure al segle I, en temps de Juli Cèsar i d'Octavi August, relata precisament com havien de ser les cerimònies: "Els nostres avantpassats volgueren que les cerimònies ordinàries i extraordinàries es desenvolupessin seguint les disposicions dels pontífexs, que l'observació dels àugurs donés el vistiplau perquè les accions es duguessin a terme correctament, que els oracles d'Apol·lo fossin interpretats d'acord amb els llibres dels profetes i que els senyals dels presagis es desxifressin segons la pràctica endevinatòria etrusca. Des d'antic s'instituí per a les coses divines un seguit de pràctiques: la pregària, quan es tractava d'encomanar-se; la prometença, quan calia demanar alguna cosa; l'acció de gràcies, quan ja s'havia aconseguit; l'ofrena, quan s'havia d'obtenir una resposta amb l'examen de les vísceres o amb els oracles; el sacrifici, quan calia acomplir un ritual solemne o aconseguir mantenir allunyats prodigis i llamps"⁷⁷.

No realitzar aquests ritus representava caure en la impietat. En efecte, tenir pietat volia dir que es respectaven al peu de la lletra totes les prescripcions rituals, tota la tradició, tant en l'àmbit familiar com en l'esfera pública. Només els pietosos tenien el favor dels déus.

Aquesta introducció succinta a la pràctica religiosa romana ens permet de veure quin era també el seu sentit religiós com a poble. Des dels temps arcaics, la població, agrícola i pastoril, veia la necessitat que els déus li fossin favorables: només amb el manteniment de la *pax deorum* les collites no es malmetrien i els animals no emmalaltirien. Se seguien ritus, es feien ofrenes i sacrificis per garantir la complaença dels déus: la religió era pràctica, sense aspiracions espirituals. En tot aquest univers les dones exercien un paper poc rellevant tant des del punt de vista privat com públic. Hi havia, però, déus i

⁷⁷Valeri Màxim, *Fets i dites memorables* 1, 1, 1 (traducció de Mònica Miró Vinaixa).

deesses protectors dependent de l'etapa de la vida d'una dona o del favor que volia obtenir.

Els cultes se separaven segons les condicions socials, i el moment central de referència era també el moment central de la vida de la dona: el matrimoni.

7.1 Cultes relacionats amb les dones

Juno va ser una de les principals deesses del panteó romà, honorada per les matrones. El seu culte va tenir una gran difusió entre les dones en la mesura que aquesta divinitat representava els ideals de la matrona romana, com a esposa i com a mare.

Juno Lucina (la que porta els nens a la llum) representava la maternitat i afavoria els naixements. Les festes en honor seu se celebraven l'1 de març i rebien el nom de *Matronalia*. Van esdevenir les més populars de les protagonitzades per les matrones i integraven elements tant profans com religiosos. Els primers actes es desenvolupaven en l'àmbit de la *domus*; després, en l'acte públic, les devotes assistien al temple, situat al turó de l'Esquilí, i participaven d'un acte lúdic reservat només a les dones casades, les matrones. D'aquesta manera les dones establien un nexa entre l'àmbit privat i el públic. També hi acudien les esclaves amb les seves mestresses, però per prendre part en una representació, una posada en escena en què les esclaves eren expulsades del temple a cops de vara etzibats per les aristòcrates.

Els actes centrals estaven dedicats a la procreació i a la maternitat: es feien ofrenes de garlandes de flors sense sacrificis, per tal com aquests estaven prohibits a les dones. En la mateixa festa també s'honorava Mater Matuta, com a protectora dels nens fins a l'edat madura. La petició de protecció era sol·licitada per les matrones en benefici dels seus nebots i no dels seus fills.

Els *Matronalia* marcaven el començament de l'any segons el calendari lunar. El mateix dia era invocat Mart, per part dels homes, pels carrers de Roma, en un acte que exaltava les milícies romanes. Així, mentre que les dones celebraven

la festa en els recintes tancats de la *domus* o el temple, els homes ho feien fora, als carrers.

La deessa Fortuna era la responsable dels fruits de la terra, de la maduresa de la dona i de la seva realització sexual.

Fortuna Virginalis o *Virgo* (verge) era la patrona de les noies verges. A aquesta deessa dedicaven les nenes les togues que portaven en la seva adolescència abans de casar-se. A partir d'aquell moment vestien l'estola, peça que distingia la matrona romana de la prostituta, que portava toga. Aquesta cerimònia era anàloga a la que feien els nois quan adoptaven la *toga virilis* i consagraven la seva barba, ritus tots dos propis de la pubertat.

Un cop casada, la noia passava sota la protecció de la *Fortuna Primigenia*, de Prenestre, que era la patrona de les mares i dels naixements, i també una deïtat oracular.

En el grup de les dones casades existia el grup de les dones vídues casades un sol cop (*univirae*), a les quals estaven reservat alguns cultes exclusius, com el de la *Fortuna muliebris*, el de la *Pudicitia*, reservat a les *univirae* patrícies; i el de *Bona Dea*, que se celebrava cada any a casa de l'esposa del cònsol, el qual havia d'abandonar la llar durant les celebracions.

La Fortuna Viril, *Fortuna Virilis*, era un culte relacionat amb la sort sexual de les dones. El dia 1 d'abril les dones es reunien en els banys públics dels homes per fer cerimònies en honor de la Fortuna Viril. Segons l'explicació tradicional, els banys eren l'indret adequat per a un culte a la forma sexual, ja que era el lloc on els homes mostraven les parts del cos que interessaven al culte. No se sap si els homes eren allunyats dels banys durant la cerimònia, ni si la deessa era adorada només per cortesanes i prostitutes.

Les esclaves celebraven les *Nonae Caprotinae* (anomenades *feriae ancillarum*), una mena de caricatura de les festes reservades a les matrones, semblant en els seus orígens a les matronals.

S'estableix una simetria entre els ritus de les dones patrícies i els de les dones plebees en un intent, potser, de demostrar que la ideologia de les classes més baixes no era diferent de la patrícia.

Les dones, doncs, exercien un paper poc representatiu en els ritus religiosos, excepte en el cas de les verges Vestals, que els romans van triar per guardar els seus tresors més preuats. Aquestes sacerdotesses van gaudir molt abans que altres dones d'uns privilegis que la resta va necessitar segles per aconseguir.

7.2 El sacerdoci de Vesta: unes dones diferents lligades al destí de Roma

En el temple de Vesta, situat al bell mig de l'urbs, cremava el foc de la ciutat com a representació de les llars de foc que cremaven en cada una de les cases romanes; símbol de vida, de puresa i de tradició. La funció de mantenir viu el foc del santuari requeia en la sacerdotessa principal (*Virgo Vestalis maxima*), la sacerdotessa de més edat. El foc del temple de Vesta representava la vida i la continuïtat de l'Estat romà: "Numa construï el temple de Vesta per a servir de custòdia al foc inextingible, en forma circular, imitant, no la figura de la terra com si fos Vesta, sinó la de l'univers, en el centre del qual els pitagòrics creuen que té la seva estada el foc, i l'anomenen Vesta i Unitat"⁷⁸.

Les vestals també tenien la missió de custodiar els objectes sagrats i simbòlics de la ciutat, com els Penats estatals, rèplica dels de les llars, i el Pal·ladi, estàtua de Pal·las Atena (o Minerva) que, segons la tradició, havia estat salvada per Eneas abans de l'incendi de Troia. Aquests objectes eren conservats als *aedes Vestae*, on no podia entrar ningú més que les sacerdotesses (excepte durant els dies que anaven del 7 al 15 de juny, quan el temple restava obert a les matrones).

El sacerdoci de Vesta estava format per sis noies triades entre les filles de les millors famílies de Roma. La característica principal d'aquestes noies era la virginitat. Per aquest motiu s'escollien nenes d'una edat que oscil·lava entre sis

⁷⁸ Plutarc, *Vides paral·leles*. Numa, XI, 1-2.

i deu anys, i que havien de mantenir-se verges fins acabat el sacerdoci, després de trenta anys d'exercici: deu anys de preparació, deu de pràctica, i deu més per adoctrinar les futures sacerdotesses. Un cop acomplerts aquestes tres dècades, quedaven lliures del sacerdoci i podien casar-se. Algunes d'elles van preferir continuar en el càrrec, com és el cas de Júnia Torquata, que va servir durant seixanta-quatre anys, o d'Òccia, que ho va fer al llarg de 57 anys. La seva virginitat estava unida a la puresa, la mateixa que representava la deessa del foc, Vesta, i el manteniment d'aquest vot es vinculava a la preservació de la vida de la ciutat de Roma, a la seva *aeternitas*, eternitat i immortalitat.

Les nenes aptes per accedir al sacerdoci havien de tenir el pare i la mare vius. Si bé, com s'ha insinuat, el sacerdoci de Vesta era un honor que en un primer moment només estava reservat a les famílies patrícies, a partir de l'any 65 aC la *Lex Papia de Vestalium lectione* va modificar-ne les normes, de manera que també hi van poder accedir les noies plebees.

El sacerdoci va tenir mil anys de vida. Nascut, segons es diu, en temps del rei Numa (715 aC-676 aC) i dissolt l'any 394 dC, el text següent n'il·lustra els primers temps: "El Pontífex Màxim té lloc com a intèrpret i profeta, més ben dit, de hierofanta: no solament presideix les cerimònies públiques, sinó també inspecciona els sacrificis [...]. Era també inspector de les sagrades verges que anomenen Vestals. Perquè a Numa és atribuïda la consagració de les Verges Vestals, i en general la cura i el culte del foc perpetu que elles vigilen, sigui que pensés que la pura i incorruptible substància del foc ha d'ésser confiada a cossos castos i impol·luts, sigui perquè associés a la virginitat el que té d'estèril i infecund"⁷⁹. Les vestals simbolitzaven la perfecció en la gran llar romana que era la ciutat.

La indumentària de les vestals era una barreja entre la que duia la noia jove i la matrona. Anaven pentinades amb sis trenes guarnides amb tires (pentinat que es feien les núvies el dia del seu casament), vestien un vestit blanc llarg fins als peus (*stola*), un vel blanc amb què es cobrien el cap durant les cerimònies, i, damunt les espatlles, un mantell enrivetat amb tons vermellorsos.

⁷⁹ Plutarc, *Vides paral·leles*. Numa, IX, 8-10.

Certes tasques, com la de netejar el santuari de Vesta per mantenir pur el recinte, eren de tipus domèstic, les mateixes que feien les dones a casa seva, però n'hi havia d'altres de molt importants que no eren permeses a la resta de dones, com el fet de moldre i de fer sacrificis. En el mes de maig les vestals procedien a torrar i moldre els grans d'espelta (l'espelta que els nuvis s'intercanviaven a la *confarreatio*); tres cops l'any amb aquesta farina que ajuntaven amb sal crua i cuita elaboraven la *mola salsa*, farina salada que estenien sobre els animals oferts als sacrificis públics. Gràcies a l'elaboració d'aquesta farina, les vestals eren presents en els sacrificis, mentre que les altres dones n'eren excloses. El paper de les vestals anava fins i tot més enllà, ja que els havia estat concedit el dret de tenir un ganivet per als sacrificis i de poder fer-ne ús, cosa impensable en cap altra dona.

En el moment en què entraven en el sacerdoci les nenes deixaven d'estar sotmeses al *pater familias*, paper que a partir d'aquell moment passava a fer el *Pontifex Maximus*, el qual els podia imposar sancions corporals (flagel·lacions) si el foc s'apagava. Si no mantenien la castedat, el càstig consistia a ser enterrades vives: es considerava que si la vestal hagués estat innocent la mateixa deessa Vesta hauria salvat la sacerdotessa. Cap de les condemnades no en va sortir viva. Plutarc (46-120 dC) ho explica de la manera següent: "El càstig dels mancaments ordinaris de les Vestals són assots: el pontífex màxim castiga la culpable, de vegades fins i tot nua, en un lloc fosc, amb una cortina interposada; però la que sotlla la seva virginitat és enterrada viva vora la porta anomenada Col·lina".⁸⁰

Les condemnes a enterrament de les Vestals es van produir sobretot en el període Republicà, moments d'inseguretats polítiques com la derrota de Cannes o de grans desastres com els esdevinguts els anys 273 aC i 266 aC, any de malalties que sobretot van atacar les dones embarassades i que van fer baixar considerablement la natalitat de la ciutat. Les sacerdotesses eren utilitzades, pel que representaven per als ciutadans romans, com a excusa per a restablir l'ordre. El seu enterrament no era entès com un càstig, sinó que representava la neteja d'una impuresa que havia provocat l'enuig dels déus (amb el

⁸⁰ Plutarc. *Vides paral·leles*. Numa X, 7-8.

trencament consegüent de la *pax deorum*), els quals, com a represàlia, duïen desgràcies a la comunitat. Amb l'enterrament de la sacerdotessa es pretenia, doncs, tornar a l'harmonia, posar fi al *miasma*.

Deia abans que les vestals gaudien des del començament de la institució d'uns privilegis que la resta de dones va trigar segles a aconseguir. Així, podien testar i conduir els seus afers sense tutor, podien ser testimonis i defensar-se soles davant d'un tribunal de pontífexs; o circular en lliteres com els magistrats i els lictors. Tenien la gràcia de salvar de la mort el condemnat que s'anés a executar en el moment que elles passessin. A més, es va establir des dels seus inicis una paga per a les sacerdotesses: "Va escollir les donzelles de Vesta, un sacerdoti originari d'Alba, no gens estrany al llinatge del fundador. Va establir en favor seu una paga pública per tal que fossin sacerdotesses permanents del temple; les va fer dignes de veneració i inviolables amb la virginitat i amb altres manifestacions de culte"⁸¹.

Al llarg de la seva història les sacerdotesses van aprofitar la posició de què gaudien per intervenir de manera indirecta en afers socials i polítics. En època de la República una vestal de la coneguda *gens* Clàudia va protegir amb la seva presència un tribú fins arribar al Capitoli: "Una dona d'aquesta família, que era verge Vestal, pujà al carro d'un germà seu que aconseguí el triomf a desgrat del poble i el va acompanyar fins al Capitoli, perquè cap tribú no pogués oposar-s'hi o privar-lo d'aquest honor, sense cometre un sacrilegi".⁸²

En l'època imperial la posició social de les sacerdotesses es reforçà: les vestals assistien als jocs i al teatre amb les dones de la cort. A més, tenien el privilegi d'instal·lar-se en el *podium* imperial de l'amfiteatre, per veure i ser vistes per tothom.

7.3 Isis: la igualtat i el més enllà

Com a conseqüència de la Segona Guerra Púnica i de l'hellenització la mentalitat de les dones i dels homes i la seva religiositat va començar a

⁸¹ Livi, Tit, *Els orígens de Roma* I, 20, 41.

⁸² Suetoni, *Vides dels dotze Cèsars*. Tiberi II, 9.

experimentar canvis. La *pax deorum* es trencava constantment i el poble cercava respostes. Escrivia Tit Livi referint-se a l'època: "Parecía que, de repente, o bien los hombres, o bien los dioses, habían cambiado" (25, 1, 6-12). La crisi política havia dut a la dissolució momentània de la religió comunitària, i els ritus se celebraven en desordre. La religió que sempre havia estat en mans dels homes poderosos ara passava a les de les dones i de la plebs⁸³. Més endavant les guerres civils van manipular en benefici propi la religió tradicional, mentre els ciutadans de Roma canviaven la mentalitat religiosa per trobar respostes en nous déus que s'obrien a totes les classes, envoltats de misteri i de noves oportunitats, com ara Isis, la divinitat de la fertilitat i la maternitat de l'antic Egipte. Isis era una deessa amb mites i rituals recollits de les influències de molts països quan va arribar a les costes d'Itàlia a la darrerria del s. II aC. A diferència dels cultes romans, rígids i jerarquitzats, el culte d'Isis era molt flexible. La deessa estava dotada de capacitats màgiques, podia curar les malalties i prometia la resurrecció després de la mort. Isis podia ser totes les coses per tot el món, una qualitat que va fer que la seva popularitat augmentés. Era una deessa suprema, que es transformava constantment assumint qualitats d'altres deesses i adorada en diferents formes.

Retien culte a Isis homes i dones de totes les edats, de tots els sexes i segments socials, excepte a l'exèrcit, on hi havia sobretot molts devots al déu masculí Mitra. Les dones sentien una predilecció especial per Isis, que era esposa i mare però també prostituta; per això s'identificaven amb ella tant les matrones com les meretrus.

En el culte a Isis cada persona era responsable dels seus actes; els seus adeptes podien ser iniciats, premiats, perdonats i tenir assegurada la salvació eterna, ben al contrari que la religió romana tradicional, que es basava en la responsabilitat comuna.

En el culte a Isis es barrejaven l'exotisme i l'erotisme. Els temples estaven situats a prop dels bordells i dels mercats i tenien fama de ser llocs de retrobament de prostitutes. Es creia que el culte a Isis i a altres societats secretes i religions místiques duia a la disbauxa sexual. Però el cert és que

⁸³ Scheid, John 1991: 105.

en els cultes místics també hi havia moments per a l'abstinència, tant de menges com de relacions sexuals, si bé el període n'era sempre limitat. D'altra banda, una dona es podia consagrar a la virginitat perpètua en el servei a Isis, com les vestals ho feien a Vesta.

Isis era venerada, doncs, pel fet d'aportar satisfacció i gratificació a tots els grups socials. El 5 de març tenien lloc grans processons fins a arribar al mar, on es varava un vaixell sagrat per inaugurar la temporada de navegació. Aquest ritu era molt ben vist, ja que assegurava la protecció dels vaixells carregats del gra de l'Imperi, en particular d'Egipte.

Hi havia un gremi professional de sacerdots homes, però tant els homes com les dones podien tenir un alt càrrec dins del culte. Dels vint-i-sis funcionaris anomenats ministres, sis van ser dones. Els frescos d'Herculà i de Pompeia presenten dones participant plenament de les cerimònies. En contrast, la religió de Roma exclouia els esclaus, els lliberts i les dones (tret de les Vestals i de les sacerdotesses de Ceres).

Les dones van tenir molta influència en el culte a Isis: ho posa en relleu el fet que prop d'un terç dels fidels citats en inscripcions a Itàlia siguin dones. Es creu que el culte va ser promogut per l'acció dels esclaus i dels lliberts orientals, molts dels quals eren negociants. Alguns esclaus van convertir els seus propietaris i fou així com el culte es va anar estenent a totes les classes socials.

L'establiment del culte a Isis coincideix, a Itàlia, amb el final de la República i la creixent emancipació femenina. Isis va ser una plataforma per a la igualtat de les dones.

Egipte i els seus déus no eren ben vistos per les classes dirigents de Roma. A les acaballes de la República es va ordenar cinc vegades enderrocar els altars d'Isis. August va voler fer desaparèixer aquest culte, ja que la divinitat era associada a Cleòpatra, com a dona seductora, i oferia una mala imatge per als canvis morals que August volia introduir en la societat romana. Sota Tiberi, per raó d'un escàndol provocat a causa d'una parella de la classe alta romana, es van crucificar els sacerdots d'Isis, els ritus van ser prohibits i milers de fidels deportats de la ciutat de Roma. Però Isis era massa popular per ser eradicada.

El romans van mantenir, doncs, elements del seu culte. Calígula va ser el primer emperador que va intentar treure profit de la popularitat d'Isis, fent-li construir un temple en el Camp de Mart. Els emperadors successius van mantenir una actitud i un tarannà semblants.

Des de mitjan segle I dC es va començar a estendre el monoteisme cristià, que va topar aviat amb el culte imperial, per la qual cosa fou perseguit durant els primers temps.

8. Conclusions

Tot fent aquest treball he arribat a una conclusió òbvia però significativa: quan les dones arribaren a gaudir d'una situació econòmica bona, a ser mestresses dels seus diners es van poder emancipar, conclusió a la qual també arribaríem avui dia si féssim un estudi en aquest sentit.

S'ha dit que el segle I va ser el de l'emancipació de la dona romana. En realitat, va ser un moment de bonança econòmica, de laxitud de costums, i les dones ho van aprofitar: van engegar negocis, van estimar i van odiar més obertament que mai, van participar en política, van ser sacerdotesses dels nous déus i tot, absolutament tot, ho van poder fer soles, sense cap home que les controlés.

Però els temps van canviar. L'Imperi romà s'apagava, l'austeritat tornava a les llars romanes, els homes morien en batalles perdudes i els nous déus oferien l'eternitat, però tornaven a tancar les dones dins les seves cases.

Aquestes conclusions, resultat de dies i dies de lectures, són el reflex de la història de la humanitat, dels fets cíclics, que retornen ara i adés. La llibertat, l'emancipació, no es guanyen només amb ideals; cal a més una mentalitat oberta i sovint, molt sovint, un bon poder adquisitiu.

La pregunta que sorgia del tema del treball —què va ser allò que va comportar aquests canvis? — queda resposta en justificar que les estructures i la mentalitat de la societat romana van canviar prou perquè així fos.

Els objectius que volia assolir s'han acomplert després d'analitzar estudis, monografies, articles especialitzats i sobretot un bon corpus de fonts antigues. M'he adonat, tanmateix, que si hagués tingut un major domini de la llengua llatina potser hauria pogut esbrinar encara més coses; em queda, això, com una assignatura pendent.

Després d'aquest any de recerca en les vides de les dones romanes he pogut entendre què representa ser estudiant d'Humanitats: representa tenir inquietuds, saber el perquè de les coses. El que va començar com un estudi dels casaments de la dona romana ha acabat essent un estudi dels canvis socials, econòmics, religiosos i de la mentalitat de tot el poble romà, dels

homes i de les dones. Les Humanitats m'han aportat les eines, saber on havia de buscar, què em calia cercar i com era necessari interpretar gran quantitat d'informació. M'han ensenyat a indagar més enllà, a pouar en les fonts, en els historiadors, en els pensadors, en els poetes i en els polítics i, en haver-ho fet, a establir relacions entre totes les dades trobades, a treballar de manera interdisciplinària.

He descobert les fonts antigues, la gran aportació que poden fer sobre la manera de viure dels nostres avantpassats, tot i que sigui des d'uns punts de vista molt personals: no ens parla igual un satíric que un historiador, però ambdós descriuen el seu moment històric.

El segle IV aC, el segle III dC i tots els segles que hi ha entre l'un i l'altre ens queden lluny: va passar, el que fos que passés, fa milers d'anys, i tanmateix aquelles històries formen part de la nostra realitat, del nostre dia a dia, són les arrels de la nostra història.

Jo, com a gran tafanera de la història de les dones, seguiré buscant, també en el passat, per conèixer una mica més el nostre present, el món que m'envolta.

9. Bibliografia

Arroyo de la Fuente, Mª Amparo, “El culto isíaco en el Imperio romano. Cultos diarios y rituales iniciáticos: Iconografía y significado”, *Boletín de la Asociación Española de Egiptología*, 2002, pàg, 207-232.

Borragán, Nieves, *La mujer en la sociedad romana del Alto Imperio (siglo II)*, Uviéu: Trabe, 2000.

Cantarella, Eva, *La calamidad ambigua. Condición de la mujer en la antigüedad griega y romana*, Madrid: Ed. Clásicas, 1991.

Cantarella, Eva, *Pasado próximo. Mujeres romanas de Tácita a Sulpicia*, Madrid: Ediciones Cátedra, 1997.

Cantarella, Eva, “Qualche considerazione sul lavoro femminile a Pompei” dins Alfaro, C. (coord.) *Más allá de la labor matronalis: Aspectos del trabajo profesional femenino en el mundo antiguo*, València: Universitat de València, 1999.

Castillo, Arcadio del, “El papel económico de las mujeres en el alto Imperio romano”, *Revista internacional de sociología*, 1974, pàg. 59-76.

Cid López, Rosa María, “Imágenes y prácticas religiosas de la sumisión femenina en la antigua Roma. El culto de «Juno Lucina» y la fiesta de la «Matronalia», Oviedo: Universidad de Oviedo, 2007.

Ciceró, Marc Tul·li, *Discursos*, vol. XIII, Barcelona: Fundació Bernat Metge, 1923.

Ciceró, Marc Tul·li, *Discursos*, vol. XV, Barcelona: Fundació Bernat Metge, 1923.

Cumont, Franz, *La religiones orientales y el paganismo romano*, Madrid: Akal, 1987.

Dimopoulou, Athéna, “*Medica, obstetrix, nutrix*: les femmes dans les métiers médicaux et paramédicaux dans l’antiquité grecque et romaine”, dins Alfaro, C.

(coord.) *Más allá de la labor matronalis: Aspectos del trabajo profesional femenino en el mundo antiguo*, València: Universitat de València, 1999.

Espluga, Xavier, Miró, Mònica, *Vida religiosa a l'Antiga Roma*, Barcelona: Editorial UOC, 2002.

García, Manuel J., *El comercio, los negocios y las finanzas en el Mundo Romano*. Madrid: Ed. Dykinson, 2001.

Gourevitch, Danielle; Raepsaet-Charlier, Marie-Thérèse, *La femme dans la Rome antique*, París: Hachette, 2001.

Grimal, Pierre, *Historia mundial de la mujer*. vol. 1, Barcelona: Ed. Grijalbo, 1973.

Grimal, Pierre, *Historia de Roma*, Barcelona: Editorial Paidós, 2005.

Grimal, Pierre, *La vida en la antigua Roma antigua*, Barcelona: Editorial Paidós, 2011.

Grimal, Pierre, *El amor en la Roma antigua*, Barcelona: Editorial Paidós, 2011.

Guillén, José, *Vrbs Roma. Vida y costumbres de los romanos*. vol I. Vida privada, Salamanca: Ed. Sígueme, 1997.

Johnston, Harold W., *La vida en la antigua Roma*, Madrid: Alianza Editorial, 2010.

Juvenal, *Sàtires*, vol. I, Barcelona: Fundació Bernat Metge, 1961.

Kampen, Natalie Boymel, "Image and status: Roman working women in Ostia", Berlín, 1981, pàg. 121 dins Molas, M. Dolores "La funció social del treball de les dones a Roma"

<http://www.ub.edu/SIMS/pdf/PensarDiferencias/PensarDiferencias-05.pdf>

[consulta 27/09/2011].

Lázaro, Carmen, "Mujer, comercio y empresa en algunas fuentes jurídicas, literarias y epigráficas", *Revue internationale des droits de l'Antiquité*, Castelló: Universitat Jaume I, 2003.

Livi, Tit, *Els orígens de Roma. Ab urbe condita Liber I*. Barcelona: La Magrana, 1993.

López, María Ángeles, “La pérdida de la dignidad: la prostitución femenina en la Roma imperial”. *Actas del primer seminario de estudios sobre la mujer en la antigüedad (abril 1997)*, València 1997, pàg. 24-25.

Marcial, Marc Valeri, *Epigrames*, Barcelona: La Magrana, 1994.

Martínez López, Cándida, “Virginidad-Fecundidad: En torno al suplicio de las vestales”, *Studia Historica. Historia Antigua*, 6, Granada: Universitat de Granada, 1988, pàg. 137-144.

Miró, Mònica, “Lucrècia contra Lèsbia: la dona a l’antiga Roma. De la matrona exemplar a la noieta llibertina” (Columel·la, *Sobre l’agricultura* 12, 3; Ovidi, *L’art d’estimar* 3, 100-150; *Poesia epigràfica llatina*, 55).

Pérez, José, “Esclavas, semilibres y libertas en época imperial: aspectos sociojurídicos”. *Actas del primer seminario de estudios sobre la mujer en la antigüedad (abril 1997)*, València 1997, pàg. 24-25.

Plini el Vell, *Història natural*, vol. I, Barcelona: Fundació Bernat Metge, 1925.

Plutarc, *Vides paral·leles*, vol. XIII, Barcelona: Fundació Bernat Metge, 1933.

Pomeroy, Sarah.B., *Diosas, rameras y esclavas*, Madrid: Akal, 1999.

Robert, Jean-Noël, *Eros Romano. Sexo y moral en la Roma antigua*, Madrid: Ed. Complutense, 1999.

Scheid, John, *La religión en Roma*, Madrid: Ed. Clásicas, 1991.

Suetoni, *Vida dels dotze Cèsars*, vol. III, IV Barcelona: Fundació Bernat Metge, 1968.

Tàcit, Publi Corneli, *Annals* vol. I, Barcelona: Fundació Bernat Metge, 1930.

Treggiari, Susan, “Lower class women in the roman economy”. *Florilegium* 1, (1979), pàg. 65-86 dins Molas, M. Dolors “La funció social del treball de les dones a Roma”

<http://www.ub.edu/SIMS/pdf/PensarDiferencias/PensarDiferencias-05.pdf>

[consulta 27/09/2011]

Enllaços d'Internet

Pàgina sobre les feines femenines a l'antiga Roma:

<http://www.xtec.es/~mgarci10/roma/feinesfemeninesroma.htm>

[consulta 19/09/2011]

Article de Maria Dolors Molas sobre la funció social del treball de les dones a Roma:

<http://www.ub.edu/SIMS/pdf/PensarDiferencias/PensarDiferencias-05.pdf>

[consulta 18/08/2011]

Notícia del diari *El Mundo*:

http://www.elmundo.es/albumes/2006/10/27/pompeya/index_4.html

[consulta 10/10/2011]

Glossari

Acerra: caixeta d'encens utilitzada en les ofrenes.

Affectio maritalis: consens afectiu i continu entre tots dos cònjuges.

Agnatio: vincle que uneix els descendents per via masculina.

Cientes: persones, ja fossin antics esclaus, ja fossin estrangers o plebeus, que es trobaven sota la protecció d'un altre individu de condició social més elevada. El patró tenia la lleialtat política i els favors del seu client a canvi de protecció i ajut.

Coemptio: venda fictícia de la dona que el *pater familias* feia al marit.

Confarreatio: matrimoni sagrat propi dels patricis.

Conventio in manum: establiment de la *manus*.

Domus: casa familiar.

Fides: virtut molt preuada per l'home romà que representava el compromís adquirit davant la paraula donada, fet que implicava credibilitat.

Flamen: sacerdot encarregat del culte d'una determinada divinitat.

Llei Canuleia (445 aC): llei que va permetre els matrimonis mixtos.

Llei Òppia (212 aC-195 aC): llei que pretenia eliminar les manifestacions externes de les dones, que cada cop posseïen més patrimoni i riqueses.

Llei Vocònia (169 aC): llei referida al testament dels més rics, per evitar l'acumulació de fortunes femenines. La llei limitava l'herència màxima que podien percebre les dones.

Llibres Sibil·lins: llibres on estaven escrites una sèrie de profecies.

Manus: literalment 'mà', autoritat absoluta, dret a usar i a abusar. Poder que el marit tenia sobre la dona.

Matrona: dona casada.

Mola salsa: producte ritual fet de farina d'espelta i de sal elaborat per les vestals.

Mos maiorum: costums ancestrals. Conjunt de normes i de preceptes heretats dels avantpassats que el ciutadà romà havia de respectar.

Numina: forces d'origen sobrenatural, considerades divines, que presidien una activitat determinada o una realitat específica de la vida concreta.

Pater familias: cap jurídic i religiós de la família.

Patria potestas: poder absolut del cap de família, que s'estenia a tots els membres del grup.

Pax deorum: concòrdia entre homes i déus aconseguida per mitjà de la diligència en els compromisos del culte.

Pontifex maximus: autoritat sacerdotal suprema que controlava el col·legi sacerdotal, el calendari romà i l'elecció de les vestals i dels *flamines*.

Princeps: primer ciutadà, nom que rebia l'emperador.

Pudicitia: modèstia, virtut sexual.

Res mancipii: béns de propietat.

Ritus: conjunt de representacions mimètiques, reiterades i escenogràfiques.

Stola: vestimenta de les dones casades.

Sui iuris: persona amb capacitat jurídica o alliberada de la *patria potestas*.

Toga virilis: vestimenta corrent que es posava el jove en arribar a la seva majoritat.

Vestals: sacerdotesses verges encarregades del culte de Vesta.

Vnivira: dona d'un sol home.

Vsurpatio trinoctii: absència de la dona durant tres nits de la casa del marit.